

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АНАР НАДЖМЕДДИН ОГЛУ НАДЖМЕДДИНЛИ

**ТРАДИЦИИ РУССКОЙ ПАРЛАМЕНТСКОЙ РЕЧИ
НАЧАЛА XX ВЕКА**

5707.01 – Славянские языки (русский язык)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

Баку – 2016

**Диссертация выполнена на кафедре современного русского языка
Бакинского славянского университета.**

Научный руководитель: доктор филологических наук, профессор
Галина Дмитриевна Удалых

Официальные оппоненты: доктор филологических наук, профессор
Таваккюль Гади оглу Шукюрбейли

доктор философии по филологии, доцент
Гюльшен Дамирган гызы Рзаева

Ведущая организация: кафедра иностранных языков
и методики их преподавания
Азербайджанского государственного
педагогического университета

Защита состоится «30» 11 2016 года в _____ часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора наук и доктора философии по филологии при Бакинском славянском университете по адресу: AZ1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского славянского университета.

Автореферат разослан «_____» _____ 2016 года.

Ученый секретарь

Диссертационного совета Д.02.071

доктор философии по филологии, доцент

Н.Р.МУГИМОВА

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы. В диссертации рассматривается один из парламентских жанров – парламентская речь, обозначающая выступления депутатов и государственных деятелей с докладами, а также в прениях в высших законодательных органах государственной власти. Интерес представляет выбранный аспект–лингвопрагматический и лингвостилистический анализ парламентской речи в Государственной Думе России [далее: ГД] в проекции на русскоязычную речь членов Парламента Азербайджанской Демократической Республики [далее: АДР], что обусловлено общностью социокультурного фона становления институтов власти и особенностей развития парламентской речи того периода. Азербайджанские депутаты, являясь представителями национальных политических элит, именно в Думе приобрели начальный парламентский опыт. Если Первая Государственная Дума ориентировалась при формировании норм парламентской речи на существовавшее до начала XX в. политическое и судебное красноречие, то в создавшихся для Парламента АДР условиях депутаты могли воспользоваться сложившейся практикой публичной парламентской речи ГД. Речи депутатов Парламента АДР на русском языке не являлись предметом филологического рассмотрения.

Объект исследования– парламентская речь депутатов ГД России 1-4 созывов в проекции на русскоязычную речь депутатов Парламента АДР, в определенной степени продолживших традиции русского парламентского красноречия. Парламентская речь рассматривается с точки зрения риторики: прослеживается преемственность парламентской речи начала XX в. по отношению к уже сложившимся традициям русской публичной речи.

Предметом исследования является система лингвостилистических и прагмалингвистических средств русской парламентской речи начала XX века.

Степень изученности темы. К настоящему времени русская парламентская речь изучена неполно и фрагментарно. Немногочисленные сведения о структуре парламентской речи, об истории русского парламентского красноречия и его особенностях содержатся в некоторых учебниках по риторике (Л.М.Грановская, А.К.Михальская).

Подробно аспекты изучения русской парламентской речи представлены в 1 Главе настоящего исследования.

Цель и задачи. Основная цель – исследование русской парламентской речи начала XX в, ее лингвостилистических и лингвопрагматических характеристик.

В диссертации были поставлены следующие **задачи**:

1. Выявить основные лингвостилистические признаки и прагмалингвистическую специфику парламентской речи в рассматриваемый период на материале отобранных источников;

2. Исследовать стилистическое своеобразие речей депутатов ГД начала XX в., обнаружить экстралингвистические факторы, связанные с национальным менталитетом;

3. Описать способы речевого воздействия, используемые в парламентской речи депутатов ГД в начале XX века;

4. Установить, как традиции русского парламентского красноречия начала XX в. отразились на характере выступлений депутатов Парламента АДР.

Методы исследования. В работе используются описательный, стилистический, сопоставительный методы. Анализ Стенографических отчетов Думы и Парламента АДР объединяется в рамках единого описания для наглядного представления особенностей парламентской речи.

Источники исследования – Стенографические отчеты Государственной Думы России (1906–1917) и Стенографические отчеты Парламента АДР (1918–1920).

Научная новизна исследования заключается в описании русской парламентской речи начала XX в. (стилистический и риторический аспекты). В работе проведено исследование парламентской речи на материале ГД и на русскоязычном материале Парламента АДР, выявлены и описаны закономерности ее композиции, определены общие и специфические черты, основные стилистические характеристики парламентской речи.

Теоретическая значимость исследования определяется не изученностью русской парламентской речи начала XX в. В работе выявлены признаки универсального и национально-специфического в парламентской речи депутатов ГД и Парламента АДР, выделен набор лингвистических средств, способствующих пониманию языковых механизмов воздействия парламентской речи на аудиторию.

Практическая значимость работы. Основные выводы, теоретические положения и практические результаты исследования могут быть использованы при составлении и разработке курсов по риторике, стилистике, социолингвистике, политической лингвистике, при составлении учебных пособий. Результаты исследования имеют непосредственный выход в лингводидактику при обучении студентов публичной политической речи.

На защиту выносятся следующие положения:

1. Парламентская речь – это речевая деятельность, осуществляемая в определенном пространственном, временном и социально-политическом контексте;

2. Специфика парламентской речи обусловлена коммуникативной ситуацией, создаваемой определенными экстралингвистическими факторами;

3. Парламентская речь носит ритуализированный характер, определяемый общественно-закрепленным характером образцов вербального поведения в парламентской коммуникации, и может рассматриваться как объективный показатель ее культурного уровня на определенном хронологическом срезе;

4. Национально-культурная специфика парламентской речи депутатов ГД и Парламента АДР определяется менталитетом нации, особенностями использования языковых средств, своеобразием парламентских ритуалов и особенностями национального речевого этикета.

Апробация диссертации. Основные положения работы и результаты исследования обсуждались на заседаниях кафедры современного русского языка Бакинского славянского университета, вузовских, межвузовских и международных конференциях. Результаты исследования нашли отражение в 7 публикациях.

Структура диссертации. Работа состоит из введения, 2 глав, заключения, списка использованной литературы. Объем диссертационного исследования – 131 стр. компьютерного набора.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **Введении** обосновывается актуальность темы исследования, его предмет и объект, указываются цель и задачи, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, содержатся сведения о методах, источниках и положениях, выносимых на защиту.

Первая глава «Русская парламентская речь: аспекты изучения» посвящена степени изученности русской парламентской речи в лингвистике XX-XXI вв. **Параграф 1.1.** содержит краткую историю формирования парламентского красноречия и парламентской речи как его жанра. В нем рассматривается преемственная связь парламентского красноречия с русским политическим красноречием. Для описания ряда проблем развития русской парламентской речи делается исторический экскурс в ранние периоды функционирования публичной речи (XVI-XIX вв.). Развитие парламентского красноречия связано с политическим красноречием, которое реализуется в сфере политики. В начале XX в. наступает кризис политической власти; вопросы политической речи переносятся в публицистику, где разворачиваются политические дискуссии. Создание Думы ознаменовало для России рождение парламентской риторики и устной публичной политической речи. На ее развитие повлияла не только политическая риторика, но и судебное, академическое и религиозное красноречие. Парламентское красноречие ставит перед собой, в сравнении с политическим, особые коммуникативные задачи и цели. Для *политического красноречия* основной функцией является инструментальная – борьба за власть и победа одного или нескольких участников в ходе борьбы. Общественное предназначение политического выступления – внушение адресатам необходимости «политически правильных» действий. Для *парламентского красноречия* свойственна коммуникативная цель, определяемая особым государственным статусом Парламента – согласование различных позиций/точек зрения. Парламентские процедуры происходят в публичном коммуникативном пространстве в соответствии с нормами и стандартами, предписанными парламентским регламентом определенного государства.

В конце XX - начале XXI вв. политическая коммуникация стала объектом изучения политической лингвистики в русле нескольких направлений. В данном параграфе анализируются работы, посвященные официальной политической речи, президентскому дискурсу, предвыборному выступлению, метафорике политических речей.

В параграфе **1.2.** освещаются вопросы создания ГД и Парламента АДР, выясняется их роль в формировании и дальнейшем развитии русской парламентской коммуникации. Создание ГД явилось историческим событием, способствовавшим формированию и дальнейшему

развитию русского парламентского красноречия. Организация такого политического института власти была связана и с языковым оформлением его деятельности (законодательно-правовых документов, законов, запросов, выступлений), и с речетворческой деятельностью депутатов. В начале XX века в российском обществе усилилось внимание к культуре публичного выступления, расширились функции публичной речи в связи с демократизацией институтов власти разного уровня, начатой либеральными реформами 1860-1870 гг.

Российская Дума рассматривалась как парламент «государства национальностей», в нее избирались представители других народов (польское коло и пр.). За период существования дореволюционной ГД в нее было избрано 79 депутатов-мусульман. Созданию ГД придавали большое значение в Азербайджане: с ней связывали надежды на получение мусульманским населением гражданских, политических, культурных, религиозных, национальных прав. Почти все азербайджанские депутаты, избранные в ГД, вошли в мусульманскую парламентскую фракцию, представившую на рассмотрение членов ГД целый ряд законопроектов и запросов. Они использовали думскую трибуну для изложения своих проблем и защищали не только интересы азербайджанского народа, но и всех тюрко-мусульманских народов России. Наиболее важными были вопросы народного образования; переселенческая политика; судебная реформа. Так азербайджанская интеллигенция познакомилась с парламентской культурой. Идеи о создании демократического государства сформировались у деятелей Азербайджана во время их работы в ГД. Первый на мусульманском Востоке Парламент стал одним из государственных органов, предоставивших гражданам страны возможность свободного публичного выражения своих политических взглядов. Почти все думские депутаты - азербайджанцы стали членами Парламента АДР, и опыт парламентской деятельности позволил им возглавить его руководящие инстанции. На их ораторской практике в Парламенте АДР не мог не сказаться опыт думской деятельности, владение русским языком и полученное классическое образование на этом языке. В речи депутатов Парламента АДР отражались языковые особенности сложившегося к этому времени русского парламентского красноречия (использование риторических приемов развертывания аргументации и пр.).

Вторая глава «Особенности русской парламентской речи начала XX века» состоит из двух параграфов. В параграфе 2.1. освещаются вопросы композиции речей депутатов ГД в проекции на русскоязычные выступления депутатов Парламента АДР. Исследование парламентской речи проводилось на основе лингвистической парадигмы - синтезе лингвистики и риторики. Она формируется на пересечении трех категориальных рядов: *речевой деятельности*, базирующейся на риторических категориях этоса (условия ведения речи), логоса (правила использования языковых средств для реализации замысла речи), пафоса (проявления чувств оратора, формирующих у слушателей соответствующие эмоции); *дискурсивной деятельности*; *этапов создания речевых высказываний* в этом процессе. Русская парламентская речь начала XX в. соответствует законам риторического построения публичной речи, однако разный уровень образования и навыков публичного выступления депутатов ГД, неодинаковый социальный статус и национальность накладывают отпечаток на стиль и систему используемых ими языковых средств. В связи с этим речи депутатов ГД отличались известными особенностями. Так, к началу XX в. духовенство в России оставалось сословием, ориентированным на публичную речь различных жанров духовного красноречия, основу которых составляла проповедь. Была установлена не только связь между конфессией священников и риторическими представлениями о композиции и наполнении речи, но и закономерности ее построения: так, православные священнослужители придерживались нескольких направлений в развитии речи (традиционных, проповеднических, политических), а священники западных конфессий в ГД тяготели к светской речи. Выступления православных священников отличались стилистической возвышенностью, которая создавалась за счет риторических вопросов, характерных для христианской проповеди XIX в., включения библейских образов и символов. По типу проповеди строил свое выступление священник Гума из Бессарабии: его речи соответствовали нормам религиозно-проповеднического стиля и включали, помимо этикетного обращения, вступление, представлявшее собой информацию и рассказ о церковном событии, поучение, наставление, предостережение, призыв. Выступления священника Афанасьева носили характер митинговых речей, с выстраиванием семантических оппозиций «свой» // «чужой», где «свои» – это Дума, «чужие» – члены правительства и

депутаты правых партий, с привлечением негативной оценки действий и высказываний. В этом заключается стремление Афанасьева изжить в парламентской речи черты религиозно-проповеднического стиля.

В целом композиция парламентской речи начала XX в. в соответствии с античной языковой традицией носила трехчастный характер, однако каждая часть имела свои специфические особенности, связанные с функциональной сферой использования парламентской речи.

Основная задача *вступления* – обозначение значимости темы для слушателей и психологическая подготовка аудитории к восприятию речи. Этому способствуют средства контакта и речевого этикета. Адресат может быть коллективным (все присутствующие члены ГД) или конкретным (тот или иной ее депутат). К моменту возникновения ГД не было выработано единого обращения к ее членам. Большинство речей в ГД начиналось с обращения: *«Господа народные представители; господа члены Государственной Думы»*. Священник Гума использовал этикетное обращение, близкое к религиозному: *«Господа, отцы и братья!»*. Некоторые крестьянские депутаты сознательно не употребляли обращение *«господа»* и пользовались обращением: *«Граждане депутаты»*. Для депутатов ГД характерно устранение личностного начала при именовании: Председатель при обращении к депутату применял клише «член Думы + фамилия» или ограничивался фамилией депутата. Если тот принимал участие в прениях, то мог начинать свое выступление без обращения. Личное начало стало преобладать в отношениях между членами ГД в 10-х гг. XX века. Председатель, делая замечание депутату, ограничивался обращением «оратор», «г. оратор». Впоследствии форма замечания Председателя к оратору приобрела вид формулы «Член Государственной Думы + фамилия депутата». При упоминании в своей речи членов ГД ораторы называли их обычно: «член Думы такой-то». Социальный статус депутатов ГД нивелировался под воздействием занимаемого ими поста, однако в некоторых случаях при обращении допускалось использование титула или наименование должности. Реже депутаты обходились в своем выступлении без упоминания фамилии оратора. Обращение в речи депутатов могло сопровождаться риторическими вопросами, заострявшими внимание слушателей на важных проблемах: *«Я хочу обратиться к вам, гг. Члены Государственной Думы, с вопросом: неужели пред лицом столь великого исторического*

действия, как эта война, мы, члены Государственной Думы, окажемся маленькими людьми, слишком малыми, чтобы обнять все величие событий? Неужели в это ужасное, опасное время мы займемся здесь своими мелкими партийными делами?» (ГД, 23.X.1915). В парламентской речи депутатов ГД даже обращения к политическим оппонентам не носили оскорбительного характера: ораторы выбирали приемлемую форму именованя этих лиц. В практике некоторых депутатов сохранялись преувеличенные формулы вежливости, свидетельствующие о сохранении традиций светского красноречия.

Для вступительной части выступлений депутатов Парламента АДР характерна более развернутая система обращений (чаще с определениями *уважаемые, многоуважаемые, почтенные*). Полагаем, что это связано с восточной традицией почтительного отношения к ученым, а также к уважаемым людям, каковыми являлись депутаты Парламента. В речи депутатов Парламента АДР преобладало обращение «граждане», однако депутаты, являвшиеся в свое время членами ГД, использовали обращения: «*Господа*», «*Гг. депутаты!*». Отмечены единичные примеры непереуведенных обращений в речи депутатов Парламента АДР: «*Джамаат*»; «*Эфендияр!*», что придает речи своеобразный национальный колорит.

Вступление носит концептуальный характер, содержит теоретические и методологические положения речи, ее краткий план. Основная часть могла предваряться *зачином*, который использовался как композиционная скрепа для перехода к основной части. Он функционально обусловлен и тематически мотивирован; во-вторых, особенности его определяются как темой выступления, так и аудиторией; в-третьих, интересный зачин привлекает внимание аудитории.

Основная часть включает аргументацию – приведение доводов с целью доказать справедливость определенного тезиса. В парламентской речи сочетаются различные типы аргументации. Прием *аргументации к авторитету лица* – оратор излагает позицию известных общественных, политических и иных значимых личностей, которые являются авторитетными для аудитории. Этими ссылками оратор подкрепляет выдвигаемый им тезис: «Новое слово в экономическом отношении уже было сказано, оно было сказано во Франции и в Англии, затем оно перешло в Америку, где была выработана так называемая теория национализации земли *Генри Джорджа*» (ГД, 26.III.1907). Сущность экономической теории Генри

Джорджа – американского политэконома XIX в., публициста и политика, сводится к упразднению частной земельной собственности.

Для выступлений депутатов Парламента АДР было характерно обращение к авторитету лиц, имевших непосредственное отношение к сложившейся в тот период общественно-политической обстановке (в основном, общественные деятели того времени).

Крестьянские депутаты в ГД при использовании аргументации к авторитету лица применяли особый способ подачи аргумента – прямую речь «якобы» от имени народа, т.е. введение в речь выдуманной, додуманной или в обработанной форме, восстановленной самим оратором прямой речи. «Чужая» прямая речь оживляла и диалогизировала выступление: в речи оратора начинал звучать другой голос: «Да, господа, когда нас посылал сюда народ, он говорил: *«Идите мирно, добейтесь счастья, добейтесь амнистии, добейтесь свободы, земли и воли»* (ГД, 5 мая 1906). Данный прием не был распространен в ораторской практике Парламента АДР.

Прием *«аргументация к тексту»* предполагает использование в речи *прецедентных текстов* – произведений художественной литературы, фольклора, политических документов, священных книг. Депутаты ГД по-своему интерпретировали или комментировали вводимый материал, обращались к библейским выражениям и ситуациям в виде прямых и скрытых цитат, реминисценций, имен собственных или фразеологизмов, прочно вошедших в русскую словесную культуру. Библейские образы и выражения в речи депутатов ГД создавали высокий настрой. Их употребляли не только депутаты-священнослужители, но и представители других социальных слоев (интеллигенция, крестьяне), что объяснялось сложившимися в Российской империи традициями повсеместного религиозного просвещения населения, знания Библии. В следующем примере использован библейский фразеологизм *пройти через игольное ушко* в трансформированном виде: «Гибнет все хорошее, что *прошло* даже *через ваше игольное ушко третьей Государственной Думы*. Вся ваша работа сводится на нет, работа, которая должна была оздоровить страну, которая должна была вывести ее из политического тупика, которая должна была открыть народу дорогу для прогресса» (ГД, 9.VI.1912). В приведенном контексте депутат выражает свою горечь по поводу «политического тупика», в котором оказалась Россия, несмотря на невероятные усилия ГД.

Депутаты Парламента АДР в речи использовали прецедентные тексты и ситуации, значимые в пределах того исторического периода и социокультурного контекста: «Кто бы мог предположить, что в этой стране строжайшего порядка и дисциплины будет бушевать анархия?» (АП, с.74). Имеются в виду события Ноябрьской революции 1918 г. в Германии, когда был свергнут монархический режим Вильгельма II.

Прием *аргументации к факту* заключается в том, что оратор приводит в качестве аргументации какое-либо историческое событие или факт. Например, депутат Думы Ржехин через обращение к событиям Французской революции выражает свое отношение к происходившим в течение 1905–1907 террористическим актам в Российской империи: «Я должен сказать, что если террористические акты, которые мы наблюдаем в последнее время, являются только как необходимость, только как неизбежность, я укажу еще на тот факт, что *Шарлотта Корде во Франции, которая убила Марата*, великого революционера, пользовалась сочувствием французского народа, потому что она убила в лице его тирана» (ГД, 12.Ш.1907). Выступление оратора вызвало поддержку аудитории в виде аплодисментов, что было связано с распространенной в то время социальной теорией: террор рассматривался его идеологами, с одной стороны, как способ дезорганизовать правительство и побудить его к реформам; с другой стороны – как способ подтолкнуть народ к восстанию, ускорить ход истории.

Азербайджанские депутаты чаще всего обращались к историческому опыту Российской империи разного времени в проекции на современную законодательную деятельность: «Мы категорически высказываемся против самого существа, против основ представленного законопроекта. *Николаевский режим*, царское правительство возвели в России здание, где подвергались унижению и гонению демократия, крестьяне и рабочие. И в этот момент, когда все освободились, получили свои права, наши министры ходят и собирают обломки разрушенного Николаевского здания. Представленный закон – это *закон Николая*. Такие законы не годятся для Азербайджана» (АП, с.322).

В парламентской речи депутатов ГД и Парламента АДР были распространены фигуры и тропы, которые с риторической точки зрения представляли собой пафос оратора. Для эмоционального воздействия на слушателей ораторы прибегали к *метафорам* и чаще всего использовали метафорический образ государства, страны,

политического устройства. В пространстве политического выступления депутатов ГД сложности в общественной жизни страны образно представляются как болезни разного рода, как физические и психические отклонения: «В нашем государственном строе было много язв. Одна из этих язв была *старая сословность*, необходимость сохранения *сословных привилегий*» (ГД, 9.VI.1912). В речах депутатов Парламента АДР не представлены случаи метафорического осмысления общественной жизни, как большого состояния. Учитывая молодость образованного государства, ораторы говорили о моменте зарождения молодого организма – государства Азербайджан: «В национальном гении и в творческой его силе заложены *зародыши* развития национальных государств. И теперь, когда этот *зародыш превратился в организм*, в самостоятельное молодое признанное государство...» (АП, с.855). Тропы и фигуры могли выполнять композиционные функции. Например, повторы в основной части выступления позволяют оратору заострить внимание на основных положениях речи, выделить и подчеркнуть их. Повторы разного вида наиболее частотны в речах депутатов Парламента АДР.

В *Заключении* парламентской речи подводятся ее итоги. Здесь используются аффективные синтаксические модели: восклицательные предложения, выделительные конструкции для выражения поддержки или несогласия с предлагаемым положением, повторы. Использование в заключении речи восклицательных предложений с разного рода повторами характерно для речевой практики депутатов Парламента АДР: «И в такую минуту мы хотим присоединить свой голос к вашим: довольно *кровопролития*, довольно, остановитесь! Путь *кровопролития* не является человеческой идеологией» (АП, с.69). Особая эмоциональная концовка в парламентской речи представлена лозунгами и призывами, а также воззваниями: «Господа, вместо злобы, вместо диких речей и призыва к вооружённому восстанию, благословим себя в первый день серьезного труда и со светлой верой в великое будущее нашей родины-России *пойдем в тесном единении с Царем работать в сознании значения возложенного на нас долга*» (ГД, 6.III.1907). Призыв построен здесь на антитезном противопоставлении смысловых понятий восстания (*разобщение*) и единения (*сплочение*); мрака (*злоба*) и света (*вера*), что предполагает выбор великого будущего России (*единение, свет*) в пользу долга (*серьезный труд*). Митинговый характер речи депутатов ГД придают призывы–

пожелания, направленные на совместное преодоление политических разногласий: «И пускай тот народ, который нас послал, судит, кто работоспособен, мы или те, которые желают разными речами внести раздор между членами Государственной Думы» (ГД, 6.Ш.1907). Эмоциональность, склонность к лозунгам, к угрозам – эти черты нашли отражение в речах депутатов Парламента АДР. В речи М.Э.Расулзаде призыв следует после повторов: «Идущая *сила* – это та *сила*, которая до сих пор не говорила о своей сущности, но ее сущность теперь выявляется. Это – *сила* реакции, контрреволюции. Поэтому у всех нас может быть только одно желание: пусть же исчезнет эта темная *сила* и да здравствуют свободные народы!» (АП, с.260). В концовке парламентской речи могла содержаться угроза по отношению к определенным событиям, явлениям, людям: «Я предлагаю, чтобы Парламент сказал союзному командованию, чтобы не допускали Добровольческой армии к продвижению в Горской Республике. *В противном случае мы вынуждены будем выступить вместе с горцами против врагов нашей самостоятельности*» (АП, с.262). В концовку речи А.Сафикюрдского, наряду с призывом: «Мы скажем громко и твердо: *вложите ваши мечи в ножны*», включается проклятие: «*И какая сторона отвергнет наше знамя мира, древко этого знамени да вонзится в ее тело*» (АП, с.75).

Параграф 2.2. содержит описание речевых структур в русской парламентской речи начала XX в., ее развертывание, стратегии и тактики речевого поведения. Своеобразие речевого общения депутатов ГД и Парламента АДР заключается в отборе и организации определенных структур выражения в соответствии с прагматическими установками, целями и условиями парламентской сферы деятельности. Ораторское выступление рассматривается как развернутая система диалогических реплик. Обмен диалогическими репликами – признак крайнего обострения полемики, конфликтного речевого взаимодействия. В связи с этим оратор должен обладать необходимыми полемическими приемами для участия в парламентских дебатах. Отсутствие в России до 1906 г. системы демократических институтов проявлялось в том, что не были выработаны принципы и механизмы публичной дискуссии в рамках политических институтов, и депутатам ГД пришлось разрешать противоречие между необходимостью участия в дискуссии и отсутствием умений и опыта для ее ведения. Это осложнялось тем, что в публичную парламентскую

деятельность начала XX в. были вовлечены люди с разным уровнем владения ораторским мастерством, что осложняло объединение высказываний в одну дискурсивную формацию: для нее были необходимы общность идеологических, политических, социальных позиций, общность темы, обстоятельств коммуникации, а также общность речевых средств, выработанных речевой практикой данной группы и регулярно используемых в коммуникации (набор определенной лексики, фразеологии, стилистики, структура выступления в целом). Для преодоления коммуникативного непонимания было необходимо стратегическое речевое планирование публичного выступления. Речевая стратегия понимается нами как определенная направленность речевого поведения в данной ситуации в интересах достижения цели коммуникации. Стратегия реализуется посредством набора определенных речевых тактик – последовательности речевых действий, характеризующихся своей задачей в рамках избранной коммуникативной стратегии.

1. *Стратегия самопрезентации* – косвенно выраженное стремление оратора представить себя в выгодном, с его точки зрения, свете. Назначение стратегии самопрезентации – донести до аудитории *политические убеждения оратора*, его *сословную принадлежность*, а также *обозначить территорию*, от которой был выбран депутат. Эти три компонента стратегии реализуются с помощью различных речевых тактик. *Тактика отождествления* – демонстрация символической принадлежности оратора к сословной, либо статусной группе. В ГД эта тактика использовалась депутатами от рабочих и крестьян. В речах депутатов Парламента АДР она чаще всего реализовалась через указание на национальную принадлежность депутата. Это было своего рода демонстрацией многонационального состава Парламента АДР. Депутаты ГД от крестьян и рабочих дополнительно могли включать в формулу представления сведения об избирателях, что способствовало созданию определенного впечатления у слушателей. О принадлежности депутата к той или иной группе могло сообщаться в самом выступлении; оратор позиционировал себя как часть этой группы, что свидетельствовало о выражении им коллективной позиции по тому или иному вопросу или обсуждаемому положению.

Тактика отрицательной оценки депутатом *своих ораторских способностей* использовалась в целях эффекта честности перед аудиторией и примыкала к речевой стратегии самопрезентации. Тактика

«умаления» своих достоинств была характерна для крестьян и рабочих, помогала оратору установить эмоциональный контакт с аудиторией: [Остафьев]: «Я *должен извиниться за свое ораторское искусство...*» (ГД, 2.V.1906). В стенограммах заседаний Парламента АДР содержатся примеры того, когда оратор, выступая на русском языке, говорит о своем незнании или плохом владении азербайджанским языком: [Мехмандаров]: «Я *должен извиниться перед Парламентом. К большому стыду моему я не настолько владею родным языком, чтобы выступать здесь и говорить на нем*» (АП, с.212). Суть этой тактики - стремление приблизиться к аудитории через своеобразное «саморазоблачение», через критическое отношение к своим ораторским недостаткам. Стратегия самопрезентации предполагает употребление личных местоимений: «я» – оратор, «мы» – правительство, партия, соратники. Здесь используются модальные глаголы, выражающие уверенность, долженствование, подчеркивающие авторитетную позицию оратора и тех, кто входит в круг «своих», моделирующие объективную реальность. Степень категоричности высказывания оратора зависела как от его адресата, так и от экстралингвистических факторов. Для речей депутатов Парламента АДР на начальном этапе его деятельности характерна категоричность, некоторая ультимативность, свидетельствующие, во-первых, о разнообразии политических установок депутатов; во-вторых, о существовании демократической свободы слова в Парламенте. В высказывания вводятся глаголы *требовать, утверждать, заявлять* <утверждать>. В дальнейшем в речах депутатов Парламента АДР происходит изменение тональности высказываний: глаголы категоричности сменяются глаголом *полагать* <считать>, что является признаком «согласительной» позиции: интересы разных партий начинают совпадать.

Тактика противопоставления позволяла оратору выгоднее представить свою позицию, сделав при этом акцент на негативных проявлениях «чужих» принципов. Противопоставление выражается «антитетическим единством» – синтаксической конструкцией, в основе которой лежит антитеза. Высказывание состоит из двух частей: одна отсылает аудиторию к предыдущим выступлениям депутатов и понимается как «чужая», вторая («своя») противопоставляется первой и содержит возражение оратора по этой части. Создается оппозиция: «вы утверждаете» – «мы возражаем»: «*Вы нам говорите, что вы будете насаждать его прежними средствами. Мы пришли сюда для*

того, чтобы положить начало умиротворения страны» (ГД, 3.V.1906). Тактика противопоставления придавала дискуссионный характер выступлениям.

2. *Стратегия солидаризации* создавала полемическую ситуацию: публичное политическое высказывание должно обязательно содержать согласие либо несогласие с уже высказанными точками зрения и намечать дальнейшую дискуссию. Выбор этой стратегии имел большое значение для дальнейшей коммуникации и развертывания выступления: выбранная форма определяла дальнейшие позиции говорящего и его стратегию. Чаще всего депутаты ГД и Парламента АДР использовали *тактику согласия*: при позитивной стратегии из того, о чем сообщает оратор, не могут быть извлечены никакие негативные выводы в отношении личностной или социальной характеристики говорящего. Оратор, позиционируя себя положительно, заручался поддержкой аудитории. Стратегия солидаризации выражалась с помощью скреп-высказываний, которые в эксплицитной или имплицитной форме отсылали аудиторию к предшествующим выступлениям или документам, функционирующим в парламенте (запросы, законопроекты). При эксплицитной отсылке скрепы чаще содержат отсылку к выступлениям депутатов о том или ином документе или законопроекте, чем отсылку к самому источнику. В некоторых случаях автор документа может быть представлен оратором. При имплицитной отсылке его имя скрывается, заменяясь словами «оратор (-ы), «один из ораторов». Этим создается неопределенность мнения выступающего оратора, реализуется его желание не конкретизировать позицию неназванного оратора в силу разных причин. Отсылочные скрепы могли своеобразно «маскироваться» внутри безличной или неопределенно-личной конструкции, что давало возможность оратору обобщить мнение о предыдущих высказываниях.

Тактика частичного согласия использовалась в выступлениях ораторов в тех случаях, когда требовались какие-либо дополнительные сведения или комментарии к существу рассматриваемых положений или речи предшествующих ораторов. В риторике этот прием называется уступкой, или допущением: говорящий вначале как бы соглашается с мнением оппонента, потом в ходе анализа приходит к тому, что мнение неверно и подводит к этому слушателей: «Я вновь *присоединяюсь* к предшествующему заявлению, *но...*» (ГД,

29.V.1906). Подобная тактика наблюдалась в речи депутатов Парламента АДР.

Тактика несогласия с позицией предыдущего оратора делает парламентское высказывание эмоционально нагруженным, зачастую сопровождается авторским комментарием: *«Я не могу не возразить против предложения, сделанного предшествующим оратором, не по партийной причине, не с точки зрения общих принципов, но с точки зрения простого удобства»* (ГД, 29.IV.1906).

3. *Стратегия нападения* реализовывалась при помощи речевой *тактики обвинения* – развенчания взяточничества, нарушения прав человека со стороны правительства, чиновников или людей, наделенных властью. Тактика носила обобщающий характер, что усиливало ее воздействие, и иллюстрировалась примерами с негативной информацией. Она могла реализоваться в форме косвенного обвинения: *«Мы хотим работать на пользу дорогого нам Отечества только с нашим Государем Императором, а не с бюрократами чиновниками, которые доказали всему свету свое неумение управлять делами государства»* (ГД, 2.V.1906). Эту тактику характеризует использование эмоционально окрашенной лексики, выразительных средств: *«безумная злоба»*; *«дурные законы»*; *«кровожадная мстительность»*. Ср. в речах депутатов Парламента АДР: *«безответственные элементы»*; *«преступные банды»*; *«агрессивные элементы»*.

Стратегия нападения могла выражаться в форме *тактики упрека*, позволявшей оратору не только привести причину резкого неодобрения, но и выразить свое негативное отношение к событию. Эта тактика имела большее распространение в выступлениях депутатов Парламента АДР, нежели в ораторской практике членов ГД.

4. *Стратегия угрозы*. Применительно к речи в Первой Государственной Думе есть все основания для рассмотрения угрозы в качестве речевой стратегии, которая была «генетически» связана с митингами и революцией 1905 года: большинство депутатов ГД являлись свидетелями и участниками крупнейших в истории России митингов. В речи депутатов ГД постоянным объектом речевой стратегии угрозы были представители исполнительной власти: *«Я не хочу упоминать о тех министрах юстиции, которые предписывали закрывать двери суда! – Это они посеяли убийства и преступления в России»* (ГД, 4.V.1906). Угроза как составляющая агрессивного речевого поведения оратора смягчалась эвфемизмами, например,

замена обозначения «смертная казнь» выражением «участь офицеров на «Князе Потемкине Таврическом». Известно, что мятеж на броненосце «Потемкин» закончился гибелью многих офицеров.

Существуют речевые тактики, реализующие стратегию угрозы в парламентской речи. *Тактика оскорбления* - нанесение обиды оппоненту, его унижение вместо приведения аргументов использовалась депутатами ГД сравнительно редко: «В этот великий и трагический момент истории к революции примазалась кучка сумасшедших фанатиков, кучка проходимцев, кучка предателей» (ГД, 18.VII.1917). В ГД подобные выражения относились к разряду «непарламентских»; за их использование Председатель имел право сделать замечание депутату и лишить его слова. В работе Парламента АДР также использовалась система запретов на прямые оскорбления, при этом замечания делались и самими депутатами в своих выступлениях. Для парламентской речи в ГД замечания депутатов по отношению друг к другу почти не характерны.

В ряде случаев речевая агрессия в парламентской речи являлась катализатором развития дискуссии по актуальным вопросам: «Когда русский народ принимается серьезно биться за свое существование, тогда у русского солдата появляются мыло и сахар. Как называются эти факты? По-моему, они называются игрою и игрою открытой в государственную измену. Я буду говорить с военным министром о законности и на языке законности только тогда, когда военное министерство займет подобающее ему место, то есть скамью подсудимых» (ГД, 1.VI.1906). В данном случае выступление послужило темой для дискуссии по поводу ответственности чиновников за правонарушения.

Тактики предупреждения и тактики прогнозирования – своего рода отсылки к событиям прошлого, изображение страшных картин будущего. Например, в речи одного из депутатов ГД говорится о том, что накануне 1 мая возможны выступления рабочих, поэтому надо заранее принять определенные меры: «Завтра будут митинги, завтра будет большое и сильное кровопролитие, потому что рабочих будут разгонять и бить нагайками, а они не будут уходить, завтрашний день принесет массу жертв, будет много крови» (ГД, 30.IV.1906). Здесь реализуется *тактика прогнозирования* - возможность предсказать дальнейшее развитие событий. *Тактика предупреждения* – это предостережение о возможных действиях или ситуациях. Ораторы

употребляли схему: «насилие со стороны «их» угрожает «всем нам»: *«Дайте крестьянству всю землю. Иначе встанет народный мститель, и тогда вместе с виновниками народных бедствий погибнут случайно и друзья народа»* (ГД, 23.V.1906).

5. *Стратегия одобрения и стратегия самозащиты.* Стратегия одобрения включала в себя тактику комплимента и тактику похвалы, повышающих коммуникативную роль оратора и способствующих его коммуникативному успеху. Она использовалась, когда оратор одобрял чью-то деятельность или выражал гордость, радость или благодарность в связи с определенными событиями. Похвала в парламентской речи выполняет этикетную функцию и направлена на создание положительного воздействия на аудиторию. Показательны оценочные высказывания депутатов ГД об исполнении ораторской речи: большое внимание уделялось содержанию выступлений, их характеристике, поскольку именно речевая деятельность выявляет позицию того или иного депутата, как представителя определенной партии или сословия. Характеристика речи сопровождалась эпитетами: *«блистательная речь», «скучное выступление», «сладкие слова», «жалкие слова»; «подлая демагогия».*

Стратегия самозащиты заключалась в том, что оратор защищал себя или свою позицию, или интересы партии. Она включала не только аргументы, с помощью которых опровергались выдвинутые обвинения, но и набор выразительных средств, в частности, иронию, вызывавшую сильный психологический эффект в аудитории: оратор как бы отстранялся от оппонента, и тот не мог оказывать на него давление: *«В имении Терещенко усадьбы его соседей – бедных крестьян, отбираются и перепродают другим, причем говорится: это наша собственность, а не ваша. Помещик говорит, что мы землю обрабатываем хорошо, и у нас земля хлеб родит. Помещик сам за сохой ходит, помещик сам жнет, помещик сам молотит, а крестьянин сидит и блины поедает»* (ГД, 19.III.1907).

Речевые стратегии и тактики в парламентской речи депутатов ГД и Парламента АДР заменяли собой не выработанные на тот момент институциональные модели речевого взаимодействия участников парламентской дискуссии, что оказывало определенное влияние на речевое поведение членов парламента.

В Заключении подводятся итоги исследования, обобщаются основные положения диссертации, даются выводы.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Невербальная выразительность ораторского выступления // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının materialları 19-20 dekabr 2013- cü cilddə. II cild. Bakı: Mütərcim, 2013, s.256-258.

2. Особенности политического дискурса: на примере выступлений Гейдара Алиева // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2014, №1, s.93-96.

3. Речевые стратегии и тактики в выступлениях депутатов парламента Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920) // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. Пятигорск, январь-март 2015, № 1, с. 132-137

4. Композиционно-выразительная роль антитезы в парламентской речи начала XX века// Tağıyev oxuları. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Mütərcim, 2015, №1, s.66-69.

5. Метафоричность русской парламентской речи начала XX века //XLII Международная научно-практическая конференция «Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии», М., 2015, ноябрь, № 11(38), II ч. с.43-46.

6. Композиционно-стилистические особенности речи депутатов Азербайджанского Парламента (1918-1920) // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2015, s.118-120.

7. Приемы аргументации в парламентской речи начала XX века // “Müasir elmin aktual problemləri” Respublika Elmi Konfransı, Lənkəran, 2016, s.143-145

8. Композиционная структура парламентской речи в 20-х гг. XX века // Filologiya məsələləri. Bakı, 2016, № 8, s.215-220

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

ANAR NƏCMƏDDİN OĞLU NƏCMƏDDİNLİ

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
RUS PARLAMENT NİTQİNİN ƏNƏNƏLƏRİ**

5707.01 – Slavyan dilləri (rus dili)

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Qalina Dmitriyevna Udalıx

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Təvəkkül Hadı oğlu Şükürbəyli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülşen Dəmirqan qızı Rzayeva

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici dillərin və onların tədrisi metodikası
kafedrası

Müdafiə “___” ___ 2016-cı il saat ___-da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.71 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” ___ 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

D.02.71 Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R.MUQİMOVA

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son vaxtlar müxtəlif zaman kəsikliklərində mövcud olmuş siyasi kommunikasiyalar və onların fərqli meyllərinin, janrlarının öyrənilməsinə tədqiqatçıların marağı xeyli artmışdır. Bu baxımdan hazırki tədqiqat işində əsas diqqət XX əsrin əvvəllərində bu və ya digər ideyaların təbliğinə ünvanlanmış və ölkə vətəndaşlarını ictimai həmrəyliyə, sosial-siyasi qərarların qəbul edilməsi üçün siyasi fəallığın ruhlandırıcı habelə, onlara emosional təsir göstərən parlament nitqinin araşdırılmasına yönəlmişdir. Deputatların və görkəmli dövlət xadimlərinin parlamentdəki çıxışları, həmçinin dövlət hakimiyyətinin qanunverici orqanlarındakı müzakirələrdə söylədikləri təhlil olunur. Mövcud tədqiqat işində maraq doğuran aspektlərdən Rusiya Dövlət Dumalarındakı (bundan sonra DD) və Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin (bundan sonra ADR) rus dilli deputatların parlament nitqlərinin linqvopraqmatik və linqvostilistik təhlilləridir. Mövcud materialla müraciətin başlıca səbəbi bu tip hakimiyyət institutlarının formalaşmasında sosial-mədəni fonun və parlament nitqinin inkişaf xüsusiyyətlərinin ümumiliyidir. Azərbaycan deputatları milli siyasi elitanın nümayəndələri olmaqla məhz Dumada özlərinin ilk parlament təcrübələrini qazanmışlar. Əgər birinci Dövlət Duması parlament nitq normalarının formalaşması XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olan məhkəmə və siyasi natiqliyə əsaslanırdısa, Azərbaycan parlamentinin üzvləri yaranmış şəraitdə Rusiya Dövlət Dumasının formalaşmış parlament nitqindən istifadə imkanına malik idilər. Azərbaycan Parlamentinin deputatlarının rus dilində olan nitqləri də filoloji tədqiqat predmeti olmamışdı.

Tədqiqatın obyektı 1-4-cü çağırış Rusiya Dövlət Dumalarının (1906-1917) və müəyyən dərəcədə rus parlament natiqlik ənənələrini davam etdirən Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamenti deputatlarının rus dilindəki nitqləridir. Dissertasiya işində parlament nitqinə ritorika (bəlağət) nöqtəyi-nəzərindən baxılır: artıq formalaşmış rus ictimai nitqinin ənənələri münasibətdə XX əsrin əvvəlləri parlament nitqindəki varislik əlaqələrini nəzərdən keçirilir.

Tədqiqat işinin predmeti XX əsrin əvvəlləri rus parlament nitqinin linqvostilistik və proqmalingvistik vasitələri sistemidir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Linqvistikada rus parlament nitqi bir sıra fraqment xarakterli işlər istisna olmaqla, bu günə kimi əsaslı şəkildə öyrənilməmişdir. Parlament nitqinin strukturu və parlament natiqliyinin

tarixi haqqında cüzi məlumatlara yalnız ritorikaya dair bəzi dərslərdə (L.M.Qranovskaya, A.K.Mixalskaya) rast gəlmək olar. Rus parlament nitqinin aspektlərinin ətraflı öyrənilməsi mövcud işin I fəslində əks olunur.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi XX əsrin əvvəlləri rus parlament nitqinin linqvostilistik və linqvopraqmatik mövqedən tədqiqindən və bunun milli mədəniyyəti müəyyənləşdirən fakt kimi siyasi mədəniyyətin formalaşmasına, inkişafına təsirini göstərməkdən ibarətdir.

Dissertasiya işində aşağıdakı **vəzifələr** qoyulmuşdur:

1. Seçilmiş materiallar əsasında nəzərdə tutulan dövr parlament nitqinin əsas linqvostilistik əlamətlərini və praqmalinqvistik spesifikasiyasını aşkara çıxarmaq;

2. XX əsrin əvvəlləri Dövlət Dumasının deputatlarının nitqlərinin stilistik özünəməxsusluqlarını tədqiq etmək, milli mentalitetlə bağlı ekstralingvistik faktorları göstərmək;

3. XX əsrin əvvəlləri Dövlət Dumasının deputatlarının nitqlərində istifadə olunan təsir üsullarını təsvir etmək;

4. XX əsrin əvvəllərində rus siyasi və parlament natiqlik ənənələrini Azərbaycan Parlamenti deputatlarının çıxışlarında necə əks olunduğunu müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya işində təsviri, stilistik, habelə müqayisəli metodlar. Parlament nitqlərinin xüsusiyyətləri haqqında əyani təsvir üçün Dumanın və Azərbaycan parlamentinin Stenoqrafik hesabatlarının təhlili vahid təsvir çərçivəsində birləşdirilmişdi.

Tədqiqat işinin mənbəyi – Rusiya Dövlət Dumasının (1906-1917) və Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentinin (1918-1920) Stenoqrafik hesabatlarıdır.

Tədqiqatın yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə XX əsrin əvvəlləri rus parlament nitqinin stilistik və ritorik aspektlərdən təhlili verilir. İşin yeniliyi həmdə ondadır ki, burada Dumanın parlament nitqi və Azərbaycan Parlamentinin rusdilli materialları tədqiq olunmaqla parlament çıxışlarının kompozisiya qanunauyğunluqları təsvir olunmuş, onların ümumi və spesifik xüsusiyyətləri, həmçinin stilistik özünəməxsusluqları əksini tapmışdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqat XX əsrin əvvəlləri rus parlament nitqinin nəzəri təsvirinə, Duma və Azərbaycan Parlamenti deputatlarının nitqlərindəki universal və milli-spesifik xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılmasına imkan verir. Bu tədqiqat prosesində auditoriyaya dilin təsir

mexanizminin dərk edilməsinə kömək edən linqvistik vasitələr toplusunun təhlili qeyd edilmişdir.

İşin praktik əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqat prosesi nəticəsində alınmış əsas nəzəri qənaətlər və praktiki yekunlardan ritorika, stilistika, sosial linqvistika, siyasi linqvistika üzrə kursların hazırlanmasında, dərs vəsaitlərinin tərtib edilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələri tələbələrə ictimai-siyasi nitqin tədrisi zamanı linqvodidaktikaya bilavasitə çıxış imkanı verir.

Müdafiəyə aşağıdakı **müddəalar** çıxarılır:

1. Parlament nitqi müəyyən məkan, zaman və sosial-siyasi kontekstdə həyata keçirilən nitq fəaliyyəti kimi;

2. Müəyyən ekstralingvistik faktorlarla müşayiət olunan kommunikativ şəraitdə yaranmış parlament nitqinin spesifikasiyası;

3. Parlament nitqi ritual xarakteri daşıyır və o müəyyən tarixi mərhələdə siyasi kommunikasiyanın mədəni səviyyəsinin obyektiv göstəricisi kimi nəzərdən keçirilə bilər;

4. Dumanın və Azərbaycan Parlamentinin deputatlarının parlament nitqləri milli mentaliteti, dil vəsaitlərindən istifadə xüsusiyyətləri, parlament rituallarının özünəməxsusluqları və milli danışq etiketləri ilə müəyyənləşdirilir.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Tədqiqat işinin əsas müddəaları, nəticələri Bakı Slavyan Universitetinin müasir rus dili kafedrasının iclaslarında müzakirə olunmuş, ali məktəblər və beynəlxalq konfranslarda məruzə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri 7 məqalədə dərc olunmuşdur.

Dissertasiya strukturu. Tədqiqat işi girişdən, 2 fəsildən, nəticələrdən, bibliografiyadan ibarətdir. Dissertasiyanın həcmi 135 kompüter səhifəsi təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı qeyd olunur, onun predmeti və obyekt, əsas məqsəd və vəzifələri göstərilir, həmçinin onun elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir. Bu hissədə tədqiqatın metodu, mənbələri, həmçinin müdafiəyə çıxarılan müddəalar haqqında məlumat öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın **birinci fəslə** “**Rus parlament nitqi: tədqiq aspektləri**” adlanır.

Burada rus parlament nitqlərinin XX-XXI əsrlər linqvistikasında işıqlandırılması məsələləri nəzərdən keçirilir.

1.1. yarımfəsildə parlament natiqliyinin formalaşmasının qısa tarixi və onunla rus siyasi natiqliyi arasındakı varislik əlaqəsi göstərilir.

Rus parlament nitqinin bir sıra inkişaf problemlərinin təsviri üçün ictimai nitqin daha erkən fəaliyyət dövrlərinə qısa tarixi ekskurs edilmişdir. Qeyd olunur ki, parlament nitqinin inkişafı siyasi aləmdə (siyasi çıxışlarda, siyasi diskussiyalarda, yaxud partiya bəyanatlarında) reallaşan siyasi natiqliklə bağlıdır. XX əsrin əvvəllərində siyasi hakimiyyətdə böhran baş verir; siyasi nitq publisistikaya keçir. Dövlət Dumasının yaranması Rusiyada parlament natiqliyinin və şifahi-ictimai publisist nitqin yaranması kimi yadda qalır. Onun inkişafına özündə ritorika təcrübələrinin sintezi funksiyasını ehtiva edən məhkəmə, akademik və dini natiqlik təsir göstərmişdir. Parlament natiqliyi qarşısına xüsusi kommunikativ məqsəd və vəzifələri qoyur. Siyasi natiqliyin əsas funksiyası hakimiyyət uğrunda mübarizə, hakimiyyətə yiyələnmək, onun qorunması, həyata keçirilməsi, siyasi mübarizənin gedişində bir, yaxud bir neçə iştirakçının qələbəsidir. Siyasi çıxışların ictimai təyinatı qarşı tərəfə fəaliyyətin siyasi baxımdan düzgünlüyünü təlqin etməkdir. Parlament natiqliyi müxtəlif mövqələrin, rəylərin razılaşdırılmasını yerinə yetirən xüsusi dövlət statuslu Parlament tərəfindən müəyyənləşdirilən kommunikativ məqsədə malikdir. Parlament prosedurları müəyyən dövlətin parlament rəqlamentində təsbit olunmuş norma və standartlara müvafiq olaraq ictimai kommunikativ məkanda baş verir.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində siyasi kommunikasiya müxtəlif istiqamətlərdə siyasi linqvistikanın tədqiqat obyektinə çevrilmişdi. Bu paraqrafda müasir siyasi linqvistikanın cərəyanlarının xüsusiyyətlərinə baxılır. Rəsmi siyasi nitqə, prezident diskursuna, seçkiabağı çıxışa həsr olunmuş tədqiqatlar təhlil olunur. Siyasətçinin nitqindəki metaforanın kütlənin şüuruna necə təsir etməsi və insanları müəyyən qərarlar qəbul etməsinə necə təhrik etmək qabiliyyəti məsələsi araşdırılır..

1.2. yarımfəsildə Duma və Azərbaycan Parlamenti kimi dövlət institutlarının yaranması məsələsi öz əksini tapır. Onların sonrakı rus parlament kommunikasiyasının inkişafındakı rolu araşdırılır. Dövlət Dumasının yaranması rus parlament natiqliyinin formalaşmasına və sonrakı inkişafına şərait yaratmış tarixi hadisə idi. Bu cür siyasi hakimiyyət institutunun təşkili bir tərəfdən onun fəaliyyətinin dil baxımdan formalaşdırılması (qanunverici-hüquqi sənədlər, qanunlar, tələblər çıxışlar), digər tərəfdən deputatların nitq fəaliyyəti ilə bağlı idi. XX əsrin əvvəllərində Rusiya cəmiyyətində

ictimai çıxış mədəniyyətinə diqqət artırılır, bu çıxışların funksiyaları genişlənməyə başlayır. Liberal islahatlarda başlamış (1860-1870-ci illər) demokratizasiya ilə əlaqədar olaraq insan həyatının ən müxtəlif sahələrində ictimai ünsiyyətin rolu genişlənməmişdi. Rusiya Dumasına “millətlər dövlətinin” parlamenti kimi baxılırdı; orada ruslarla yanaşı bu orqana digər xalqlarında nümayəndələri (polyak və digər fraksiyalar) seçilirdi. İnqilaba qədərki dövrdə Dumaya 79 müsəlman deputat seçilmişdi. Dumanın yaranmasına Azərbaycanda böyük əhəmiyyət verirdilər: müsəlman əhalisi vətəndaş, siyasi, dini, mədəni, milli hüquqları almaq ümidini onunla bağlamışdı. Dumaya seçilmiş azərbaycanlı deputatların demək olar ki, hamısı Dumanın qanun layihələrinə, sərəngülərə baxan üzvləri olaraq müsəlman fraksiyasına daxil olmuşdular. Azərbaycanlı deputatlar Duma kürsüsündən daima öz xalqının problemlərini söyləmək üçün istifadə edirdilər. Azərbaycanlı deputatlar Dumada təkcə azərbaycanlıların deyil bütövlükdə Rusiyanın türk-müsəlman əhalisinin maraqlarını müdafiə edirdilər. Rusiya parlamentində müsəlmanlara daim müzakirə olunan problemlər arasında dini qanunvericilik, xalq təhsili məsələləri, köçürülmə siyasəti, məhkəmə islahatları kimi vacib məsələlər də vardı.

Azərbaycanlı ziyalılar Qərbin demokratik dövlət quruculuğu ənənələrindən olan parlament mədəniyyəti ilə tanış olmuşdular. Dövlət Dumalarında çalışdıqları zamandan Azərbaycanın siyasi xadimlərinin şüurunda demokratik dövlət ideyası formalaşmışdır. Müsəlman Şərqində ilk Parlament vətəndaşlara öz siyasi baxışlarını azad ifadə etmək hüququ vermişdir. Azərbaycanlı Duma deputatlarının demək olar ki, hamısı parlament üzvü seçilir və onların təcrübəsi rəhbər bölmələrə sədrlik etməyə, cəmiyyətdə intizam və qanunçuluq normalarının yaradılmasına imkan verirdi. Parlamentin məşhur deputatlarının natiqlik təcrübəsinə Dumadakı fəaliyyətin, rus dilini bilməyin və bu dildə klassik təhsil almağın təsiri olmamış deyildi. Parlament deputatlarının natiqlik təcrübəsində o zamana qədər formalaşmış rus parlament natiqliyinin nitq xüsusiyyətləri özünü göstərirdi (arqumentləşdirmə zamanı ritorik priyomlardan istifadə və s.).

İkinci fəsil «XX əsrin əvvəlləri rus parlament nitqinin xüsusiyyətləri» adlanır. Bu fəsil iki paraqraftan ibarətdir.

2.1. yarımfəsildə Duma deputatlarının nitqlərinin kompozisiyası və onun Azərbaycan parlamentinin rus dilli deputatlarının çıxışlarına proyeksiya məsələsi işıqlandırılır. Parlament nitqinin tədqiqi linqv ritorik paraqramlar əsasında aparılır. Linqv ritorik paraqram dedikdə linqvistika və ritorikanın sintezindən yaranmış elmi təsəvvürlərin, nəzəri mülahizələrin

və terminlərin məcmuu nəzərdə tutulur. Bu üç kateqoriya cərgəsinin kəşişməsində formalaşır: etosun (nitqin aparıldığı şərait) ritorik kateqoriyalarında yer almış nitq fəaliyyəti, loqos (nitqin reallaşması məqsədi ilə dil vəsaitlərindən istifadə qaydaları), pafos (natiqi ruhlandırان və dinləyicidə müvafiq emosiya yaradan hissələrin təzahürü), diskursiv fəaliyyət və bu prosesdə mətnlərin yaranma mərhələləri.

XX əsrin əvvəllərində rus parlament nitqi mətnin ritorik baxımdan qurulması qanunlarına müvafiqdir, ancaq Duma deputatlarının ictimai çıxış vərdişləri, fərqli savad səviyyələri, sosial status müxtəlifliyi və milli mənsubiyyəti onların üslubuna və dil vəsaitlərindən istifadə sisteminə təsir etməyə bilməzdi. Buna görə də fəhlələrin, kəndlilərin və ruhanilərin nitqi məlum xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. XX əsrin əvvəlləri Rusiyadakı ruhanilərin nitqində müxtəlif dini janrlara və ibadətə əsaslanmış ritorika əsas yer tuturdu. Tədqiqatçılar (S.A.Qromiko, L.M.Qranovskaya) təriqətlər və ritorika arasında əlaqələri və müxtəlif təriqətləri təmsil edən ruhanilərin nitqlərinin kompozisiyasını, leksikasını müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Pravoslav ruhanilərin nitqinə xas olan cəhətlərdən biri ritorik suallar hesabına yaranmış stilistik təmtəraq idi. Buraya incil obrazları və rəmzlərin daxil edilməsini də qeyd etmək yerinə düşərdi. Bessarabiyadan olan ruhani Quma öz nitqini moizə tipində qururdu: onun nitqi dini-moizə normalarına uyğun gəlirdi. Nitqdə müraciət etiketi ilə yanaşı kilsə hadisələri haqda əhvalatlar, nəsihətlər, xəbərdarlıqlar, çağırışlar mövcud idi. Ruhani Afanasyevin nitqi mitinq çıxışlarını xatırladır: burada “özününkü” və “özgülər”dən ibarət semantik “müxalifət” cərgəsi mövcuddur. “Özünükülər” Dumadır, “özgülər” hökumət üzvləri, sağ partiyanın deputatları, həmçinin fəaliyyətə neqativ münasibət və ifadələr kifayət qədərdir. Burada Afanasyevin parlament nitqində dini-ibadət üslubunun aradan qaldırma cəhdi əks olunur.

İşdə qeyd olunur ki, XX əsrin əvvəlləri parlament nitqinin kompozisiyası antik dövrün üç hissəli ifadə xarakteri daşıyır: giriş, əsas hissə, yekun. Ancaq hər bir hissə parlament nitqinin funksional istifadə mühitinin xüsusiyyətləri ilə bağlı olurdu.

Çıxışın əsas vəzifəsi dinləyicilərə onun mövzusunun əhəmiyyətini vurğulamaq və nitqin qavranmasına auditoriyanın psixoloji baxımdan hazırlamaqdır. Buna kontakt vasitələri və nitq etiketi kömək edir. Xitabın ünvanı kollektiv (Dumanın iştirak edən deputatlarının hamısı), yaxud konkret (bu və ya digər deputat) ola bilərdi. Dövlət Duması yaranana kimi onun üzvlərinə münasibətdə vahid müraciət forması işlənilməmişdi və buna görə də o müxtəlif variantlarda ifadə edilirdi. Dumada nitqlərin

çoxu aşağıdakı müraciətlərlə başlayırdı: “ Vətəndaş deputatlar” , “Cənab xalq nümayəndələri”, “Cənab Dövlət Duması nümayəndələri” . Bəzi kəndli deputatları “Cənab” sözünü qəsdən işlətmirdilər. Deputat Quma dini etiketə yaxın müraciətlərdən istifadə edirdi: “Cənablar, atalar və qardaşlar!” (DD,29.VI.1906). Bəzi kəndli deputatlar şüurlu şəkildə «cənablar» deyil, «vətəndaş deputatlar» kimi müraciətlərdən istifadə edirdilər.

Duma praktikasına xas olan cəhətlərdən biri adlandırma zamanı şəxsləndirmənin kənar edilməsidir. Deputata müraciətdə sədr “Duma üzvü + soyadı” kimi klişedən istifadə edirdi: “Duma üzvü Kokoşkin” (DD,1.VI.1906), yaxud deputatın soyadı ilə kifayətlənirdi: Duma üzvləri arasında şəxsləndirmə ənənəsi çox sonralar üstünlük təşkil etməyə başlamışdır: “Viktor Nikolayeviç, sizdən çıxış etməyiniz üçün xahiş etmək olarmı? “ (DD,27.V.1917). Əgər sədr deputata onun çıxışına görə irad tuturdu o “natiq”, “cənab natiq” kimi müraciətlərlə kifayətlənirdi. Nəticədə sədrin irad forması aşağıdakı formaları almışdı: “Dövlət Dumasının üzvü + deputatın soyadı” məsələn. Adlandırı formaları dəyişirdi: “Cənab Kryukov...” (DD,28.VI.1907); “Dövlət Dumasının üzvü Vasilyev...” (DD,28.VI.1907). Dövlət Duması deputatlarının sosial statusu onların tutduğu vəzifələrə görə dəyişirdi: Nadir hallarda deputatlar öz çıxışlarında natiqlərin soyadını qeyd etmədən keçinirdi. Dinləyicilərin diqqətini vacib problemlərə yönəltmək üçün deputatın nitqi ritorik suallarla müşayiət oluna bilərdi: [Markov]: “Cənab Dövlət Duması üzvləri, mən sizlərə aşağıdakı sualla müraciət etmək istəyirəm: müharibə kimi böyük tarixi hadisə qarşısında biz Dövlət Duması üzvləri bu qədər kiçik insanlar oluruq? Məgər belə dəhşətli, qorxulu bir zamanda biz özümüzün kiçik partiya işçiləri ilə məşğul olmalıyıq? ” (DD,23.X.1915).

Dumada parlament çıxışları praktikasında hətta siyasi opponentlərə müraciət invektiv, yəni təhqiramiz xarakter daşımamışdı. Natiqlər şəxsin adlandırılmasında elə ifadələr seçirdilər ki, onlar müsbət hislər doğurmasın (şişirdilmiş nəzakətdən kinayə və acı istehzaya qədər). Bəzi deputatların nitq təcrübəsində (xüsusən də sədrin) kübar natiqliyin ənənələrinə xas olan həddən artıq nəzakətlik formaları müşahidə olunur.

Parlament deputatlarının çıxışlarının giriş hissəsi Duma ilə müqayisədə daha geniş adlandırma sistemi ilə seçilir (hörmətli, çox hörmətli, möhtərəm. Hesab edirik ki, deputat kimi hörmətli adamlara, savadlı şəxslərə belə ehtiram Şərq ənənələri ilə bağlıdır. Deputatların müraciətlərində “vətəndaşlar” sözü üstünlük təşkil etsə də bir vaxtlar Duma üzvləri olmuş deputatlar “Cənablar”, “Cənab deputatlar” ifadələrini işlədirdilər. Materiallar

arasında tək-tək hallarda klişe edilməmiş müraciətlərə rast gəlinir. M.Ə.Rəsulzadə: “Camaat”, “Əfəndilər!” (AP.s.976). Belə müraciətlər nitqə yüksək ahəng və özünəməxsus milli kolorit verirdi.

Çıxış konseptual xarakter daşdığından nitqin nəzəri və metodoloji müddələrinin sadalanması, həmçinin nitqin qısa planını əks etdirə bilər.

Natiqin çıxışının əsas hissəsinə keçid üçün kompozisiya düyümü hesab olunan başlanğıcdan istifadə olunur ki, bu da inandırmaq, təsir etmək məqsədi güdür. Parlament deputatlarının natiqlik praktikasına xas olan cəhətlərdən biri də kompozisiya xarakterli başlanğıcdır. Bu halda başlanğıc funksional və mövzu baxımından əsaslandırılır, digər tərəfdən başlanğıcın xüsusiyyətləri həm mövzunun özü ilə, həm də auditoriya tərəfindən müəyyənənəşdirilir, üçüncü tərəfdən isə maraqlı başlanğıc auditoriyanın diqqətini özünə cəlb etməklə nitqin hansı ruhda söyləniləcəyinə işarə edir.

Əsas hissə müəyyən tezisə ədalətliyini sübut etmək məqsədi ilə dəlillərin gətirilməsi ilə xarakterizə olunur. Auditoriyanı inandırmaq səviyyəsini gücləndirmək üçün nitqdə bir-biri ilə uzlaşan müxtəlif növ əsaslandırma mövcuddur: apelyasiya, yaxud sitat gətirmək (məlum fakta, şəxsin nüfuzuna, qanun müddələrinə və s. əsaslanan) misallar (hesablama, rəqəmlər), həmçinin inandırmaq məharəti.

Nüfuz əsaslandırma nümunəsi ondan ibarətdir ki, danışan məşhur ictimai, siyasi və digər baxımdan auditoriya üçün nüfuzlu sayılan şəxslərin mövqeyini ifadə edir. Bu sitatların köməyi ilə natiq irəli sürdüyü tezis möhkəmləndirir: İqtisadi münasibətlər haqqında yeni söz hələ ötən yüzillikdə söylənmişdi. Bu barədə Fransada, İngiltərədə söylənmiş, sonralar Amerikaya keçmişdi və burada Henri Corcun torpaqların milliləşdirilməsi deyilən nəzəriyyəsi hazırlanmışdı» (DD,26.III.1907). Amerika siyasi-iqtisadçısı, publisisti və siyasətçisi Henri Corcun iqtisad nəzəriyyəsinin mahiyyəti, şəxsi torpaq mülkiyyətinin ləğvindən ibarətdir.

Parlament deputatlarının nitqinə xas olan cəhətlərdən biri də o zaman ki ictimai-siyasi şəraitlə bilavasitə əlaqəsi olan şəxslərin nüfuzuna müraciət idi. Bu əsasən o dövrün real tarixi və ictimai şəxsləri idi.

Dumadakı kəndli deputatlar şəxslərin nüfuzuna əsaslanan zaman arqumentlərini xüsusi üsulla verirdilər. Onların çıxışlarında «guya» xalq adından vasitəsiz nitq söylənirdi. Bu ritorik fiqura, yəni şifahi monoloq nitqinə natiqin özü tərəfindən uydurulmuş, bərpa olunmuş vasitəsiz nitq daxil edilir. «Yad» vasitəsiz nitq çıxışı canlandırır və dialoqlaşdırır: natiqin nitqində başqa səs səslənməyə başlayır : «Bəli, cənablar, bizi buraya xalq göndərəndə demişdi; «sülhlə gedin, xoşbəxtliyə nail olun, əfvə nail

olun, azadlığa, torpağa nail olun» (DD, 5 may 1906). Bu priyom ADR Parlamenti deputatlarının natiqlik praktikasında yayılmamışdı.

«Mətnə əsaslanma» priyomunun realizəsi zamanı nitqdə presedent mətnlərdən, yəni bədii əsərlərdən, folklordan, siyasi sənədlərdən, müqəddəs kitablardan istifadə olunurdu. Duma deputatları daxil etdikləri materialları özünəməxsus şəkildə şərh edirdilər. Bu rus dili mədəniyyətində möhkəm yer almış vasitəsiz və üstüörtülü sitatlar, reminisensiyalar, xüsusi adlar, bibliizmlər şəklinə realizə edirdi. Bibliya ifadələrindən təkcə ruhanilər deyil, həmçinin digər sosial təbəqələrin (ziyalıların, kəndlilərin) nümayəndələri istifadə edirlər ki, bu da Rusiya imperiyasında hər yerdə dini maariflənmə, Bibliyanı bilməklə izah olunur.

Duma deputatlarının çıxışlarında işlədilən Bibliya obrazları xüsusi ovqat yaradırdı. Məsələn, deputat A.İ.Şinqarev büdcə komissiyasının hesabatının müzakirəsi zamanı Bibliya frazeologiyası «iynənin gözündən keçmək» ifadəsini işlədir. «Sizin üçüncü Dövlət Dumasının hətta iynəsinin gözündən keçən yaxşı hər nə varsa, məhv olur. Ölkəni sağlaşdırması, onu siyasi vəziyyətdən çıxarması, xalqın tərəqqi yolu açması və digər sizin görəcəyiniz işlər heçə enir». (DD,9.VI.1912). Orada İsanın aşağıdakı ifadələri verilmişdir: «Varlığın ilahi aləmə düşməsindən dəvənin iynə gözündən keçməsi asandır» (Mtf. 19:24). Bu kontekstdə deputat üzvü olduğu dövlət dumasının bütün cəhdlərinə baxmayaraq Rusiyanı düşdüyü «siyasi dalandan» çıxarmaq səylərinin nəticə verməməsindən təəssüf ifadə etmişdir.

Parlament deputatları bibliizmlərdən ümumbəşəri dəyərlərə münasibətdə işlədilirdi. Növbəti nümunədə Bibliya frazeologizmi «zərrə qədər əl çəkməmək» ifadəsinin inandırıcılığın gücləndirilməsi məqsədi ilə istifadə edilmişdir: [Ağayev]: «Qeyd edək ki, etibarımız özünü doğrultdu. Müttəfiq qoşunlarının başçısı general Tomson ingilis zabitinə məxsus əlamət kimi, öz vədlərindən Ənzəlidə *zərrə qədər əl çəkməmişdir*» (AP. s.96) «Öz mövqeyindən zərrə qədər əl çəkməmək» ifadəsi İsanın Dağlıq nəsihətlərindən götürülmüşdür (Mtf, s.5:17-18).

Parlament deputatları öz çıxışlarında o tarixi dövrün və sosial-mədəni kontekstinə uyğun olan presedent mətnlərdən və hadisələrdən istifadə edirdilər : «Kimin ağına gələrdi ki, belə ciddi intizam, qayda olan bir ölkədə özbaşınalıq tüğyan edəcək?» (AP. s.74). Natiq 1918-ci ildə Almaniyada baş vermiş Noyabr inqilabını və II Vilhelmin monarxiya rejiminin devrilməsini nəzərdə tuturdu.

Faktın əsaslandırılması (arqumentləşdirilməsi) priyomunun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, natiq maraqlı bir tarixi fakta, yaxud hadisəyə mü-

raciət edir. Məsələn, Duma deputatı Rjexin Fransa inqilabındakı hadisələrə müraciət etməklə 1905-1907-ci illərdə Rus imperiyasında baş vermiş terror aktlarına münasibətini bildirmişdi. Natiqin çıxışına auditoriya alqışlarla dəstək vermişdi: “onu deməliyəm ki, son vaxtlar müşahidə etdiyimiz terror aktları təkcə qaçılmazlıq deyil, əlbəttə, hamı başa düşür ki, hansısa bir şəxsi öldürəndə, şəxsi düşməninə öldürümlər, lakin onların şəxsinə özbaşınalığın daşıyıcılarını öldürürlər. Mən daha bir faktı nəzərinizə çatdırım ki, Fransada Şarlotta Korde xalqın hüsnü-rəqabətini qazanmış böyük inqilabçı Maratı ona görə öldürmüşdülər ki, onun şəxsinə zalımı öldürmüşdür.” (DD,12.III.1907). Natiqin çıxışı auditoriyada alqışlarla qarşılandı. Deputatın fikrinə auditoriyanın şərikliyi o zaman yayılmış sosial nəzəriyyə ilə bağlı idi: terrorla onun ideoloqları bir tərəfdən hökumətdə intizamsızlıq törətməklə onu islahatlara yönəltmək məqsədi, digər tərəfdən xalqı üsyana çəkib tarixin gedişini sürətləndirmə vasitəsi kimi baxırdılar.

Azərbaycan deputatları daha çox Rusiya imperiyasının uzaq və yaxın keçmişinə aid konkret faktlara müraciət edirdilər. Parlamentin deputatı S.Ağamalyev müasir qanunvericilik fəaliyyətində Rusiyada müxtəlif vaxtlarda baş vermiş inqilabi hadisələrin proyeksiyasına işarə edirdi: “Bizə təqdim olunmuş qanun layihəsinin mövcudluğunun qəti əleyhinəyik, onun əsaslarının əleyhinəyik.” Nikolay rejimi, çar hökuməti Rusiyada elə bir bina ucaldıb ki, orada demokratiya kəndlilər və fəhlələr təqibə və təhqirlərə məruz qalmışlar. Hamı azad ediləndə, öz hüquqlarını alanda bizim nazirlər dağılmış Nikolay binasının qırıntılarını toplayır. Təqdim olunmuş qanun Nikolayın qanunudur.” (AP, s.322).

Duma və ADR Parlament deputatlarının nitqlərində ritorik baxımdan natiqin pafosunu ifadə edən müxtəlif fiqurlar geniş yer almışdı.

Dinləyicilərə emosional təsir göstərmək üçün Duma və Parlament natiqləri metaforalara, xüsusən də ölkələrin, dövlətlərin, siyasi partiyaların metaforik obrazlarına müraciət edirdilər. Duma deputatlarının siyasi çıxışlarında ölkənin siyasi həyatındakı çətinlikləri obrazlı şəkildə müxtəlif xəstəliklərə, fiziki və psixi baxımdan qüsurlara bənzədirlər: Bizim dövlət quruluşunda çoxlu yaralar var. Bu yaralardan biri köhnə silkə (təbəqəyə) mənsubluq, bu silkə imtiyazlarının qorunması yarasıdır” (DD,9.VI.1912). Parlament deputatlarının nitqində ictimai həyatı xəstə vəziyyəti kimi metaforik dərk etmə hallarına rast gəlinmir. Yenicə yaranmış Azərbaycan dövlətinin gəncliyini nəzərə alaraq natiqlər gənc orqanizmin əmələ gəlmə anı haqqında danışdırlar: «Milli düha və onun yaradıcı gücündə milli

dövlətlərin rüşeymlərinin inkişafı mövcuddur. İndi bu rüşeym orqanizmə – tanınmış, müstəqil dövlətə çevrilib» (AP. s. 855).

Məcəzlar və fiqurlar həm də kompozisiya funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, çıxışın əsas hissəsindəki təkrirlər nəticə nitqin əsas müddəalarına diqqəti yönəltməyə, onları xüsusi vurğulamağa imkan verir. Bizim müşahidələrimizə görə müxtəlif növ təkrirlərdən ADR Parlamenti deputatları istifadə etmişlər.

Parlament nitqinin sonunda çıxışın əsas müddəalarına yekun vurulur. Burada leksik vasitələrdən əlavə sintaktik modellərdən də istifadə oluna bilər: sual cümlələri, habelə təklif olunan maddə ilə razılıq yaxud narazılıq bildirmək üçün əlavə (ara) konstruksiyaları daxil etmək olardı. Nitqin sonunda müxtəlif növ təkrirli nida cümlələrinin işlədilməsi Parlament deputatlarının nitq praktikasına xas idi: «Və belə məqamda biz öz səsimizi sizin səsinizə qoşmaq istəyirik; bəsdir, qan tökülməsin, bəsdir, dayanın! Qan tökmək yolu insanlıq ideologiyası deyil!» (AP, s.69).

Parlament nitqinin xüsusi emosional sonluğunu suallar, çağırışlar, həmçinin müraciət təşkil edir: «Cənablar, qəzəbin əvəzinə silahlı üsyana çağıran vəhşi nitqlərin əvəzinə bizim vətənimiz Rusiyanın böyük gələcəyinə nurlu inamla, çarla sıx əlbirliklə üzərimizə düşən borcumuzun mahiyyətini dərk edərək çalışaq!» (DD, 6.III.1907). Bu kontekstdə çağırış, mahiyyət baxımından əksmənalı anlayışların (birləşmə-ayrılma; zülmət-nur) qarşı-qarşıya qoyulması ilə ifadə olunub. Siyasi ixtilafların aradan qaldırılmasına yönəlmiş deputat çıxışlarında çağırışa tövsiyə nitqə mitinq xarakteri verir : «Qoy bizi göndərən xalq özü qərar versin, kim işgüzarı, biz yoxsa müxtəlif çıxışlarla Dövlət Duması üzvləri arasında ixtilaf salanlar?» (DD, 6.III.1907).

Emosionallıq, şüarlara və hədələrə meyillilik kimi xüsusiyyətlər Parlament deputatlarının nitqlərini xarakterizə edirdi. Parlament deputatı M.Ə.Rəsulzadənin nitqində çağırış təkrirlərdən sonra gəlir: «Gələcək qüvvə elə qüvvədir ki, indiyə kimi özünün mövcudluğu barədə heç nə deməmiş, lakin indi bu mövcudluq özünü büruzə verir. Bu qüvvə öz müqəddəratını müəyyənləşdirən azad xalqları əsarət altına almağa cəhd edir, inqilabın nailiyyətlərini məhv etmək istəyir. Bu əksinqilabın, irticanın qüvvəsidir. Buna görə bizim hamımızın bircə istəyimiz ola bilər: qoy bu qara qüvvə yox olsun və yaşasın azad xalqlar!» (AP, s.260).

Bəzi hallarda parlament nitqinin sonuncu müəyyən hadisələrə, insanlara münasibətdə hədə müşahidə olunur: «Mən təklif edirəm ki, Parlament müttəfiq komandalığına bildirsən ki, Könüllülər ordusunun Dağlıq respub-

likasına hərəkət etməsinə yol verməsinlər, dağlıların hüquqlarına əl uzatmasınlar. Əks təqdirdə biz dağlılarla birlikdə bizim müstəqilliyimizin düşmənlərinə qarşı çıxış edəcəyik» (AP, s.262). A.Səfikürdskinin nitqinin sonunda hədə ilə («Biz ucadan və qəti şəkildə deyək: qılınclarınızı qına qoyun») yanaşı lənət gəlir: «Hansı tərəf bizim sülh bayrağımızı rədd edərsə, bu bayrağın sapı onun bədəninə batsın» (AP, s.75).

2.2. yarımfəsildə XX əsrin əvvəlləri rus parlament nitqindəki struktur xüsusiyyətlərinin təsvirinə həsr olunmuşdu.

Duma, yaxud Parlament kimi siyasi institutların deputatlarının nitq xüsusiyyətləri parlament üzvlərinin peşə fəaliyyəti zamanı formalaşmış pragmatik şəraitə müvafiq ifadə strukturlarının aranıb seçilməsindən ibarətdir. İstənilən natiq çıxışı geniş dialoji replikalar sistemidir. Siyasi mübarizə şəraiti elədir ki, natiqin auditoriya ilə «söhbəti» konflikt xarakteri alır, replika mübadiləsi kəskin polemika, konfliktli nitq əlamətidir. Buna görə də natiq parlament debatlarında iştirak etməkdən ötrü lazımi polemik priyomlara malik olmalıdır. Rusiyada 1906-cı ilə qədər demokratik institutların olmamasından ictimai diskussiya mexanizminin prinsipləri işlənilib hazırlanmışdı və Dövlət Duması deputatları diskussiyalarda iştirak etməyin zəruriliyi və bu diskussiyaları aparmaq bacarığının, təcrübəsinin yoxluğu arasında yaranmış ziddiyyətləri aradan qaldırmaq məcburiyyətində idilər. XX əsrin əvvəlləri parlament natiqliyi müxtəlif sosial-linqvistik diskursivliyi ilə seçilir, belə ki, parlamentdə ictimai fəaliyyətə müxtəlif səviyyəli natiqlik məharəti olan insanlar cəlb edilmişdi.İfadələrin vahid diskursiv formasıyada birləşdirilməsi üçün ideoloji, siyasi, sosial mövqələrin ümumiliyi, mövzunun, kommunikasiya şəraitinin, habelə nitq praktikasında mövcud qrupun müntəzəm istifadə etdiyi nitq vasitələrinin (müəyyən leksikanın, frazeologiyanın, stilistikanın, çıxışların strukturunun) ümumiliyi vacibdir. Bununla əlaqədar olaraq ictimai çıxışlar göndərən-qəbul edən deyilən əks əlaqə olmur, yəni dinləyicilərin reaksiyasına əsasən ictimai çıxışı korrekte etmək mümkün olmur. İctimai çıxışın nitq strategiyasının planlaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Nitq strategiyası dedikdə biz mövcud şəraitdə kommunikativ məqsədə nail olmaq üçün müəyyən nitq davranışının yönləndirilməsini nəzərdə tuturuq. Strategiyanın reallaşdırılması seçilmiş kommunikativ strategiya çərçivəsində öz vəzifəsi ilə xarakterizə olunan nitq fəaliyyətinin ardıcılığı kimi müəyyən taktiki düzüm vasitəsi ilə mümkündür.

XX əsrin əvvəllərində yayılmış nitq strategiyası və taktikasını təsvir edərkən biz müasir siyasi diskursa tətbiq olunan nitq strategiyası və taktikasının təsnifatına əsaslanmışıq (O.N.Parşina, N.B.Rujensova). Biz bir

faktı da nəzərə almışdı ki, XX əsrin əvvəli və XXI əsrin əvvəlləri siyasi ünsiyyətdəki kommunikativ məqsədlər sistemi eyni ola bilməz, ona görə də tədqiqat işində Duma və Parlament deputatlarının daha çox istifadə etdikləri nitq davranışlarının strategiyası və taktikası nəzərdən keçirilir.

1. **Özünüətdimat strategiyası** natiqin özünü əlverişli mövqedən təqdim etməsidir. Burada əsas rolu natiqə onun partiyasına, yaxud fraksiyasına diqqəti yönəltmə vasitəsi oynayırdı. Özünüətdimatın məqsədi auditoriyaya natiqin siyasi baxışlarını, onun sosial mənsubiyyətini çatdırmaqdan, həmçinin deputat seçildiyi ərazini qeyd etməkdən ibarətdir. Bu üç komponentin köməyi ilə özünüətdimat reallaşır.

Eyniləşdirmə nitq taktikasının mahiyyəti natiqin hansısa təbəqəyə, yaxud statusu olan qrupa simvolik mənsubluğunun nümayəşidir. Dumada natiqin sosial qrupla eyniləşdirmə priyomundan yalnız fəhlə və kəndliləri təmsil edən deputatlar istifadə edirdilər. Parlament praktikasında eyniləşdirmə taktikası əsasən deputatın milli mənsubiyyətini göstərməklə həyata keçirilirdi. Bu həmdə Parlamentin çoxmillətli tərkibini və onun demokratik əsasını bir növ nümayiş etdirirdi.

Dumanın fəhlə və kəndlilərdən olan deputatları eyniləşdirmə taktikasından istifadə zamanı öz seçiciləri haqqında məlumatı da daxil edər bilirdilər ki, bu da dinləyicilərdə müəyyən təəssürat yaradırdı. Bu və ya digər sakinlər qrupuna mənsubluğu barədə deputat çıxışın özündə də xəbər verər bilirdi: natiq özünü bu qrupun bir hissəsi kimi mövqələndirirdi ki, bu da hər hansı bir məsələnin, yaxud müddəanın müzakirəsində onun kollektiv mövqeyindən xəbər verirdi. Dumanın natiqlik praktikasında deputatın öz nitq qabiliyyəti *mənfi qiymətləndirmək* taktikası da mövcud idi; bunu natiq auditoriya qarşısında səmimiyyətini nümayiş etdirməklə özünüətdimat strategiyasına yaxınlaşırdı.

“Azaltma” taktikası fəhlə və kəndli deputatlarının nitqinə xas əlamət kimi natiqə auditoriya ilə emosional kontakt yaratmağa imkan verirdi: [Ostafyev]: “Mən öz natiqlik məharətimə görə üzr istəməliyəm...” (DD,2.V.1906). Parlament iclaslarının stenoqrammalarında natiqin rus dilində çıxışı zamanı özünün Azərbaycan dilini bilməməsi, yaxud pis bilməsi haqda nümunələr vardır: [Mehmandarov]: “Mən Parlament qarşısında üzr istəyirəm. Mən böyük xəcalət çəkirəm ki, burada çıxış etmək və danışmaq üçün doğma dili o dərəcədə bilmirəm” (AP, s.212). Belə qənaətə gəlmək olar ki, burada xüsusi taktika işlədilmişdir; onun mahiyyəti özünüətdənqid, özünün natiqlik qüsurlarına münasibət bildirmək yolu ilə auditoriyaya

yaxınlaşmaqdır. Öz qusuru haqda təəssüf ifadə etmək dinləyicilərdə rəğbət oyatmaq üsullarından biridir.

Natiqin özünü təqdimat strategiyası şəxs əvəzliliklərinin özünəməxsus şəkildə işlədilməsini nəzərdə tutur; “mən”- natiq, “biz”- hökumət, partiya tərəfdarlar. Özünü təqdimat strategiyasında natiqin və onun çevrəsinin nüfuz mövqeyinin göstərilməsində inam ifadə edən modal fellərdən istifadə edilirdi. Fel - əvəzlilik konstruksiyalar, natiqin fikrinin auditoriya tərəfindən qəbul edilməsinə inam ifadə edir. Natiqin ifadəsinin qətilik səviyyəsi həm qarşı tərəfdən (göndərilən ünvandan) və həm də ekstralinqvistik faktorlardan asılıdır. Fəaliyyətlərinin ilk mərhələlərində Parlament deputatlarının nitqlərinə qətiyyətlik, hətta ultimatum xas idi. Bu bir tərəfdən deputatların siyasi təmayüllülərin rəngarəngliyindən və digər tərəfdən Parlamentdə demokratik söz azadlığından irəli gəlirdi. Çıxışa tələb etmək, təsdiq etmək bəyanat vermək felləri daxil edilir. 1919-cu ildən ADR deputatlarının nitqlərinin ahəngində dəyişikliklər müşahidə olunur; qətilik bildirən felləri “hesab edirəm”, bu isə mövqələrin “razılışma” əlaməti, müxtəlif partiyaların maraqlarının yaxınlaşmasına işarə idi.

Özünü təqdimat strategiyasında natiqə özünün mövqeyini əlverişli formada təqdim etməyə və bununla bərabər “özgə” prinsiplərini neqativ tərəfdən vurğulamağa imkan verən *qarşılaşdırma* taktikasından istifadə oluna bilər. Parlament nitqlərində qarşılaşdırma sintaktik konstruksiyaların antitez birliyi ilə reallaşdırılır. Bu qəbildən olan ifadələr iki hissədən ibarət olur: birinci hissədə auditoriyaya əvvəlki deputatların çıxışlarına yönəldilir və bu “özgə” fikri anlamına gəlir, ikinci hissədə “özününkü” əvvəlki ilə qarşılaşdırma aparılır və natiqin etirazı bildirilir. Müxaliflik (opozisiya) yaranır: “siz təsdiq edirsiniz” – “biz etiraz edirik”: “Siz bizə deyirsiniz ki, onu əvvəlki vasitələrlə yayacaqsınız. Biz buraya ölkənin dincliyinin başlanğıcını qoymağa gəlmişik” (DD, 3.V.1906). Qarşılaşdırma taktikası deputatların çıxışına diskussiya xarakteri verirdi. Birincisi, “özgə” hissəsində informasiyanın təhrif səviyyəsi nəzərə alınır və deputat təkzib, izahat, yaxud əlavələr verirdi. İkincisi, belə taktika müəllifin “özgə” fikrinə nitqi ilə “təcavüzkarlıq” nümayiş etdirməyə - ittiham, hədə, yaxud təhqir kimi vasitələrə əl atmaqla polemikanı tamamilə başqa səviyyəsinə gətirir və bununla da müəyyən deputatı nüfuzdan salırdı.

2. Həmrəylik strategiyası mətnə polemik şərait yaradır: ictimai-siyasi ifadə mütləq varlıq söylənmiş fikirlə razılıq, yaxud narazılıq. Həmrəylik strategiyasının seçilməsi çıxışın sonrakı kommunikasiyası və genişlənməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir: seçilmiş forma danışanın

sonrakı mövqeyini və strategiyasını müəyyənləşdirirdi. Duma və Parlament deputatları əksər hallarda *razılıq taktikasını* seçirdilər. Natiqin söylədiyi pozitiv strategiya danışıma münasibətdə heç bir neqativ mövqeyi yoxdur. Natiq bu və ya digər qruppaya, yaxud deyilən fikrə münasibətdə özünü müsbət mövqeləşdirməklə auditoriyanın müdafiəsini təmin etmiş olur. Həmrəylik strategiyası izahat xarakterli bəndləmə, yaxud qoşma-ifadənin köməyi ilə auditoriyanı əvvəlki çıxışlara, yaxud mətnlərə yönəltməklə ifadə olunurdu.

İstinad xarakterin' və qiymətləndirməyinə görə bəndləmə (skrep) iki qrupa bölünür. Eksplisit (şərh) istinad zamanı natiq mətn müəllifinin adını deyə bilər, istinad mətninə ad qoya bilər. Çox zaman bəndləmədə deputatların çıxışlarına, bu və ya digər sənədə, qanun layihəsinə istinad edilirdi. Bəzi hallarda mətnin müəllifi natiqi təqdim edə bilərdi. İstinad bəndləməsindən istifadədə ifadənin müəllifinin adı deyilməyə bilər. Onun adını “natiq”, “natiqlərdən biri” kimi ifadələrlə gizlədirlər. Müxtəlif səbəblərdən müəllifin adı konkretləşdirilmir. İstinad bəndləməsi (skrep) nitqdə özünəməxsus şəkildə şəxssiz, yaxud qeyri-müəyyən şəxsi konstruksiyalar içərisində ad gizlənə bilər və bu çıxış edənə əvvəlki ifadələr haqqında fikrini ümumiləşdirməyə imkan verir.

Natiqlərin nitqində *taktiki razılaşmamadan* adətən əvvəlki çıxış edənlərin nitqinə, yaxud fikrinə dair əlavə məlumat, yaxud şərhlərə ehtiyac duyulduğu halda istifadə olunur. Ritorikada bu priyomu güzəşt, yaxud buraxılma adlandırırlar: danışan əvvəlcə oponenti ilə sanki razılışır, lakin təhlil zamanı belə nəticəyə gəlir ki, fikir səhvdir və dinləyicini də bu istiqamətə yönləndirir: “Mən yenə də əvvəlki bəyanata qoşuluram, ancaq...” (DD,29.V.1906). Bu cür qismən razılaşma taktikası ADR Parlamenti deputatlarının çıxışlarında da müşahidə olunur.

Razılaşmamaq taktikası zamanı oponentin özündən əvvəlki natiqin parlament ifadələrini emosional baxımdan gərginləşdirməsi və ya şərhləri ilə müşayiət oluna bilərdi: “Mən nə partiya səbəbindən, nə ümumi prinsiplər nöqtəyi-nəzərindən bunu deyirəm, ancaq sadəcə rahatlıq baxımından məndən əvvəlki natiqin etdiyi təklifə etiraz etməyə bilmərəm” (DD,29.IV.1906). Bəzi hallarda natiqlər əvvəlki fikirləri əlavə olaraq əsaslandırmaqla onlara qoşulurlar. Parlament nitqlərinin gedişi deputatlar çıxışlarını elə dialoqlaşdırırdılar ki, əvvəlki müəllifin fikri xatırlansın və ona etiraz bilinsin: [Fedorovski]: «Mən burada Orlovlu deputatın söylədiklərini tamamilə bölüşdürürəm» (DD,3.V.1906). Bəzi hallarda natiqlər əvvəlki çıxış edənlərin fikirlərini əsas gətirərək ona şərik çıxırdılar.

3. Hücum strategiyası nitqin *günahlandırma (ittiham) taktikasının* köməyi ilə hakimiyyətə malik insanlar, məmur yaxud hökumət tərəfindən törədilmiş, aldatma, rüşvətخورluq, insan hüquqlarının pozulması hallarının ifşasıdır. Bu taktika ümumiləşdirici xarakter daşıyırdı, bu da onun təsirini artırırdı. Mövcud taktika neqativ informasiyalı nümunələri ilə xarakterizə olunurdu. Bu taktika həmçinin dolayısı ilə ittiham formasında reallaşa bilirdi: «Biz doğma Vətən naminə dövlət işlərini idarə etməyi bacarmayan bürokrat məmurlarla deyil, yalnız bizim hökmdarımız İmperatorla işləmək istəyirik» (DD, 2.V.1906). Parlament deputatlarının nitqində ittiham taktikasından kiminsə xoşagəlməz hərəkətini, yaxud niyyətini göstərmək məqsədi ilə istifadə edilirdi: [Qarabəyov]: «Biz sui-istifadə haqda sorğu təqdim etdik. Quba quberniyasında əhali arasında nifaq salınır, sünni-şie məsələsi irəli sürülür. Soyğunçu dəstələr meydana gəlib. Qaçaqmalçılıq zəminində rüşvətخورluq çiçəklənir. Qəzada qəza rəisi Muradov başda olmaqla məmurlardan və müdiriyyətdən ibarət quldur dəstə fəaliyyət göstərir. Bu hökumətə biz inam ifadə etmirik» (AP, s.157-158).

İttiham taktikası oponentin təqdimi zamanı emosional-obrazlı leksikadan, ifadəli təsvir vasitələrindən istifadə olunması ilə xarakterizə olunur: «amansız qəzəb»; «axmaq qanunlar». [Kuzmin-Karavayev]: “qan-ıçən intiqamçı”. ADR Parlamentinin deputatlarının nitqləri: «məsuliyyətsiz elementlər»: «cinayətکار banda», «aqrəssiv elementlər» .

Hücum strategiyası *məzəmmət taktikası* vasitəsilə ifadə oluna bilirdi. Bu natiqə kəskin narazılığının səbəbini göstərmək və hadisəyə özünün neqativ münasibətini ifadə etmək imkanı verirdi. Bu taktikadan daha çox Parlament deputatları istifadə etmişlər: [Qardaşov]: «Biz görürük ki, əhalinin vəziyyəti gündən-günə pisləşir. Bunun səbəblərinə baxsaq, görərik ki, bunların hamısı bizim hökumətin fəaliyyətsizliyi ucbatından baş verir. Mən başa düşmürəm, daxili işlər naziri hansı cəsərlə Parlamentdə bəyan eləyir ki, neft Ağstafaya daşınır ki, oradan qaçaqmalçılıq yolu ilə sərhəddən keçirilsin və hökumət bu bərpədə bilir» (AP, s.158).

4. Duma deputatlarının natiqlik praktikasında hücum strategiyası hədə ilə bağlı idi. Tədqiqatçıların fikrincə (O.N.Parşina, S.A.Qromiko), birinci Dövlət Dumasındaki diskussiya xarakterli nitqlərə baxsaq orada nitq strategiyası qismində hədənin mövcudluğunu söyləməyə bütün əsaslar var. Duma deputatlarının çıxışlarındakı nitqi aqrəssivlik genetik olaraq 1905-ci il inqilabı və mitinqlərlə bağlı idi: deputatların çoxu baş verən böyük mitinqlərin bilavasitə iştirakçısı və xalq nümayəndəsi olmuşlar.

Duma deputatlarının parlament nitqinin hədə strategiyasının daimi obyektinə icra hakimiyyətinin nümayəndələri olmuşlar. Bu halda deputatın hücumu şəxsə deyil, instituta ünvanlanırdı: “Mən məhkəmə qapısının bağlanılmasına göstəriş verən ədliyyə nazirlərini xatırlamaq istəmirəm! – Rusiyadakı qətləri və cinayətləri onlar yaymışlar ” (DD,4.V.1906). Aqressiv nitq davranışının evfemizmlərlə yumşaldılması hallarına hallarına rast olunur. Məsələn, “edam etmək” ifadəsi “Knayz Potyomkin Tavriçeski” – dəki zabitlərin aqibəti ilə əvəz olunurdu. Tarixdən məlumdur ki, Potyomkin gəmisində baş verən üsyan bir çox zabitlərin ölümü ilə bitmişdi.

Parlament nitqində hədə strategiyasının reallaşmasında təhqir etmə, xəbərdarlıq və proqnozlaşdırma taktikaları xüsusi hədə kimi müxtəlif nitq taktikaları da mövcud olmuşdu. Dəlil gətirmək əvəzinə opponenti incitmək, onu alçaltmaq mahiyyəti daşıyan *təhqir taktikasında* Duma deputatları parlament nitqlərində nadir hallarda istifadə edirdilər: «Tarixin bu böyük və faciəvi anında inqilaba aqlını itirmiş, fanatiklər dəstəsi, satqın dəstəsi, fırıldaqçı dəstəsi soxulmuşdu» (DD,18.VII.1917). Dumada belə ifadələrə «qeyri-parlament» məfhumu kimi baxırdılar. Belə «qeyri-parlament» ifadələrinə görə sədrin deputat irad tutmaq və onu çıxış etmə hüququndan məhrum etmək səlahiyyəti vardı. Parlamentin iş praktikasında da birbaşa təhqirə qadağa sistemi mövcud idi. Bununla yanaşı çıxışına görə deputatın özünü də məzəmmət edirdilər. Duma deputatlarının parlament nitqi üçün belə hallar, demək olar ki, xarakterik deyildi.

Bir sıra hallarda parlament nitqindəki aqressivlik Dumada aktual məsələlər ətrafında diskussiyaların inkişafında özünəməxsus katalizator rolunu oynayırdı.: «El əki, rus xalqı öz mövcudluğu uğrunda döyüşə girir, onda rus əsgəri üçün qənd də tapılır, sabun da. Bunu necə adlandırmaq olar? Məncə, bunun adı oyundur, özü də vətənə açıq xəyanət oyunudur. Mən hərbi nazirlə qanunçuluqdan yalnız hərbi nazirliyin özünə layiq olduğu yeri tutduğu halda, yəni müttəhim kürsüsündə oturduğu zaman danısacağam» (DD.1.VI.1906). Bu halda deputatın çıxışı məmur tərəfindən qanunun pozulmasına dair diskussiya mövzusu kimi çıxış etmişdir.

Hədələmə strategiyası bəzən *xəbərdarlıq və proqnozlaşdırma taktikaları* ilə bağlı olurdu. Bu halda deputatlar Rusiyanın keçmişindəki qanlı hadisələrə işarə edərək ölkənin dəhşətli gələcəyinin obrazını təsvir etməyə çalışırdılar. Məsələn, Duma deputatı Y.Savelyevin çıxışında qeyd olunur ki, 1 mayda fəhlələrin çıxışı mümkündür, buna görə də əvvəlcədən müəyyən tədbirlər görmək lazımdır: «Sabah mitinqlər olacaq, sabah böyük və güclü qan töküləcək, çünki fəhlələri dağıdacaqlar və qırmancla döyəcəklər, onlar

isə getməyəcəklər, sabahkı gün çoxlu qurbanlar gətirəcək, xeyli qan töküləcək» (DD,30.IV.1906). Burada sonrakı hadisələrin mümkün inkişafı haqda proqnozlaşma taktikası reallaşdırılmışdı. Xəbərdarlıq taktikası mümkün hərəkətlər, yaxud vəziyyətlər haqda xəbərdarlıq edir. Belə hallarda deputatlar «kənar təzyiq, zor» «bizi hədə» sxemini işlədirdilər. Bu zaman natiq bilərəkdən təhlükə obyektindən və subyektindən kənarlaşdırılır: «Kəndlilərə verin torpaqların hamısını. Əks təqdirdə xalq intiqamçısı ayağa qalxır və onda xalqın fəlakətlərinin günahkarları ilə birlikdə təsadüfən onun dostları da məhv olacaq» (DD,23.V.1906).

5. İstər Duma deputatlarının və istərsə də Parlament deputatlarının çıxışlarında hücum strategiyası ilə yanaşı **bəyənmə, təqdir etmə strategiyası** və **özünümüdafiə strategiyası** da istifadə olunurdu.

Təqdir strategiyasında kompliment və tərif taktikaları ilə reallaşdırılırdı. Bu çıxış edənə kommunikativ uğur qazanmaq üçün üstünlük verirdi. Bunu ictimai nitqin ya əvvəlində, ya da sonunda reallaşdırmaqla natiq kiminsə fəaliyyətini təqdir edir, yaxud buna görə də qürur hissini, sevincini ifadə edir. Parlament nitqində kompliment və tərif etiket funksiyasını yerinə yetirməklə auditoriyaya müsbət təsir yaratmağa yönəlir. Bu mənada Duma deputatlarının nitqindəki dəyərləndirici ifadələrdən istifadə xüsusiyyətləri maraqlıdır: çıxışın məzmununa, onun xarakterinə böyük əhəmiyyət verilir, məhz nitq məharəti bu və ya digər deputatların hansısa partiyanın, fraksiyanın, yaxud sosial qrupun nümayəndəsi kimi mövqeyini müəyyənləşdirir. Nitqi bəzən epitetlər xarakterizə edirdi: «parlaq nitq», «cansızçı çıxış», «sizin sözlər», «miskin sözlər», «alçaq demagogiya» (DD, 1.III.1907).

Özünümüdafiə strategiyasının mahiyyəti natiqin özünün, yaxud partiyasının mövqeyini qorumaq məcburiyyətindən ibarətdir. Burada irəli sürülmüş, ittihamı dəf etmək üçün natiq təkcə dəlillərdən deyil və həm də geniş təsvir vasitələrindən, o cümlədən istehzadan istifadə edə bilirdi. İstehza özünümüdafiə vasitəsi kimi auditoriyada güclü psixoloji effekt yaradırdı: natiq özünü itirmədən opponendən sanki kənara çəkilir və rəqib ona təzyiq edə bilmirdi: «Tereşenko malikanəsinin qonşuluğundakı yoxsul kəndlilərin əllərindən mülkləri alınır və başqalarına satılır. Üstəlik də deyirlər ki, bu sizin deyil, bizim mülkiyyətimizdir. Mülkədar deyir ki, torpağı biz yaxşı becəririk və torpaq bizə çörək verir. Xışın dalınca mülkədar özü gedir,, mülkədar özü biçir, mülkədar özü taxılı döyür, kəndli isə oturur və fəsəli yeyir» (DD, 19.III.1907).

Rusiya Duması və Azərbaycan Parlamenti deputatlarının istifadə etdikləri nitq strategiyaları və taktikaları parlament diskussiyası iştirakçılarının institusional nitq modellərinin qarşılıqlı təsirindən ibarətdir.

Nəticə hissəsində tədqiqata yekun vurulur, dissertasiyanın əsas müddəaları ümumiləşdirilir, gəlinmiş nəticələr verilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıda dərc olunmuş əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Невербальная выразительность ораторского выступления // Докторантларın və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının materialları. 2 cildə. II cild. Bakı: Mütərcim, 2013, s. 256-258.

2. Особенности политических текстов: речь президента // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: №1, Mütərcim, 2014, s.93-96.

3. Речевые стратегии и тактики в выступлениях депутатов Парламента Азербайджанской Демократической Республики (1918 – 1920 гг.) // Вестник ПГЛУ; Пятигорск, 2015, с.132-137.

4. Композиционно-выразительная роль антитезы в парламентской речи XX века // Таğıуев охулар. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: №1, Mütərcim, 2015, s. 66-69.

5. Метафоричность русской парламентской речи начала XX века // XLII Международная заочная научно-практическая конференция «Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии». М., 2015, с.43-46.

6. Композиционно-стилистические особенности речи депутатов Азербайджанского Парламента (1918 – 1920) // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 4 (96), Bakı: BDU nəşriyyatı, 2015, s.118-120.

7. Приемы аргументации в парламентской речи начала XX века// “Müasir elmin aktual problemləri” Respublika Elmi Konfransı, Lənkəran, 2016, s.143-145

8. Композиционная структура парламентской речи в 20-х гг. XX века // Filologiya məsələləri. Bakı, 2016, № 8, s.215-220

**TRADITIONS OF THE RUSSIAN PARLIAMENTARY SPEECH
OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURY**

SUMMARY

This dissertation is devoted to the analysis of one of parliamentary genres – the parliamentary speech of the beginning of the XX century.

In work traditions of the Russian parliamentary speech of the beginning of the XX century are defined. To the analysis the parliamentary speeches of deputies of the State Duma of Russia of 1 – 4th convocations (1906 - 1917) are attracted.

Dissertation work consists of **introduction, two chapters, the conclusion and the list of the used literature.**

Relevance of the subject of the research is proved **in Introduction**, its subjects and object are designated, the main objective and tasks are specified, scientific novelty, the theoretical and practical importance is defined, contains data on methods, sources, and also the provisions submitted to defence.

In chapter 1 questions of illumination of the Russian parliamentary speech in linguistics of the XX-XXI centuries are considered. Here the short history of formation of parliamentary eloquence is given and its successive relation continuity with the Russian political eloquence is established. In this chapter questions of creation of such state institute of management as the Duma are taken up. Its role in formation and further development of the Russian parliamentary communication are cleared up.

Chapter 2 is devoted to the features of the Russian parliamentary speech of the beginning of the XX century. In this chapter questions of composite creation of parliamentary speeches of deputies of the State Duma of Russia are considered.

In the conclusion the main results of the conducted research are summed up.

Çapa imzalanıb: 27.10.2016.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

